KIZIMLA EKONOMİ SOHBETLERİ

Kapitalizmin Kısa Tarihi

YANIS VAROUFAKIS

Ekonomi

epsilon

4. Baskı

Yanis Varoufakis Yunanistan eski ekonomi bakanı, akademisyen, siyasetçi ve ekonomisttir. Essex Üniversitesi'nden Ekonomi doktorasını aldıktan sonra İngiltere, Avustralya, Yunanistan ve ABD'de çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliğinde bulundu. Uluslararası alanda piyasa ekonomisi ve kültürü içinden gelmesine rağmen kapitalizme ve piyasa ekonomisine getirdiği etkili ve tutarlı eleştiriler sayesinde haklı bir ün edinen Varoufakis, bakanlığı döneminde AB ile Yunanistan'ın borç yapılandırma müzakerelerini de yürüttü. Bakanlıktan çekildikten sonra Democracy in Europe Movement (DiEM25) ve ABD'li senatör Bernie Sanders ile kurdukları Progressive International gibi hareketlerin önderliğini üstlendi.

Kızımla Ekonomi Sohbetleri: Kapitalizmin Kısa Tarihi
Orijinal Adı: *Talking to My Daughter About the Economy: A Brief History of Capitalism*
Yanis Varoufakis
Çeviri: Sinan Arslaner

Yayın Yönetmeni: Aslı Tunç
Editör: Fırat Yenici
Düzelti: Berna Sirman
Kapak Tasarımı ve Sayfa Uygulama: Şükrü Karakoç

4. Baskı: Ağustos 2020
ISBN: 978-605-173-532-0

© S. Patakis S.A. & Yanis Varoufakis, Athens, 2013
© Türkçe Yayım Hakkı: AnatoliaLit Ajansı aracılığıyla,
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.

Baskı ve Cilt:
Dörtel Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Zafer Mah., 147. Sok., No: 9-13/A
Esenyurt/İstanbul
Tel: (212) 565 11 66
Sertifika No: 40970

Yayımlayan:
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sok., No: 18/4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (212) 252 38 21 Faks: (212) 252 63 98
İnternet Adresi: www.epsilonyayinevi.com
E-posta: epsilon@epsilonyayinevi.com
Sertifika No: 34590

KIZIMLA EKONOMİ SOHBETLERİ

Kapitalizmin Kısa Tarihi

YANIS
VAROUFAKIS

Çeviri:
Sinan Arslaner

Ekonomi
Epsilon

İÇİNDEKİLER

Çevirmenin Önsözü 7

Giriş 9

Birinci Bölüm: Bunca Eşitsizliğin Nedeni 13

İkinci Bölüm: Piyasa Toplumunun Doğuşu 29

Üçüncü Bölüm: Borç ile Kârın Evliliği 47

Dördüncü Bölüm: Bankacılık Denen Kara Büyü 59

Beşinci Bölüm: İki Ödipal Piyasa 81

Altıncı Bölüm: Lanetli Makineler 95

Yedinci Bölüm: Apolitik Para: Tehlikeli Bir Hayal 115

Sekizinci Bölüm: Aptal Virüsler 137

Sonsöz 153

Çevirmenin Önsözü

2008 yılında yaşanan küresel finansal kriz kapitalist piyasa toplumlarında pek çok şeyi değiştirdi. Ülkemizin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler grubu başta olmak üzere, dünyada artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak. 2000'li yıllar boyunca görülen para bolluğu sona ermiş durumda. Avrupa ülkeleri yaşanan işsizlik ve durgunluk sonrası korumacı ekonomik politikalar benimseyerek kendi içlerine kapanmaya başladı. Komşumuz Yunanistan ise iflasın eşiğine ve borçlarını ödeyemez duruma geldi. Kitabın yazarı, işte tam bu dönemde bu ülkede bakanlık üstlenerek küresel krizin tam merkezinde görev aldı.

Yazarın 1929 yılından beri tekrar eden ve bir türlü önüne geçilemeyen finansal krizlerin ve toplumlardaki derin eşitsizliğin nedenlerini araştırmak için kaleme aldığı bu kitap, kapitalizmin tarihine kısa bir bakış ile bu sorulara yanıt bulmaya çalışıyor. Krizlerin tekrar etmemesi için ekonominin herkesin anlayacağı bir dilde geniş kitlelere en basit şekilde anlatılması gerektiğini savunarak, bilimsel olmayan bir dilde; şiire, edebiyata ve sinemaya atıflarda bulunarak alegorik bir tarzda kapitalizmin geçmişine ışık tutuyor.

Peki, yalnızca istikrarsızlık ve başarısızlık üreten kapitalizmin doğal ve kaçınılmaz krizlerinin sorumlusu kim? Baş sorumlusu bankalar ve bankacılar. Bankaların sihirli yoktan para var etme gücü ve bu gücün sorumsuzca kullanımı sonucu girişimcilerin henüz getiri ortaya çıkmadan alacaklılarının kölesi haline gelmesi, borç ve faiz ilişkisinin sürdürülemez olması nedeniyle piyasa toplumlarının sıklıkla geri dönüşüm kapasitelerini kaybetmesi, tekrar eden finansal krizlere zemin hazırlıyor.

Diğer önemli sorumlular ise işgücü (emek) ve para piyasaları. Bu piyasalarda yazarın benzetmesiyle Ödip Kompleksi hâkim durumda. Herkesin aynı şekilde davranacağı ve aynı şeyi yapacağı beklentisi ve inancı, bireylerin ekonomik faaliyetlerini kehanetler üzerine kurmasına yol açıyor. Kötümser kehanet ve beklentiler ekonomik krizi derinleştirip süresini uzatıyor.

Kapitalizmin ya da piyasa toplumlarının kötülükleri finansal krizlerle sınırlı değil. Yaygın yoksulluk ile gelir dağılımında yaşanan büyük adaletsizlik, ihtiyaç fazlası üretime erişimi olanların haddinden fazla ekonomik, kültürel ve siyasi güçlerle ödüllendirilmesinden doğuyor. Piyasa toplumlarının her şeyi emtia haline getirmesiyle bu niteliği taşımayan doğal kaynakları ile birlikte gezegenimiz hızla ve acımasızca tahrip ediliyor. Yakın gelecekte ise yapay zekâ ve "nesnelerin interneti" ile birlikte makine ve insan arasında uzlaşma sağlanması sorunu gündeme gelecek.

Değişim ve çözüm ancak geniş kitlelerin ekonomiyi anlaması ve demokrasi çerçevesinde mücadelesiyle mümkün.

Sinan Arslaner

Ekonomist
BSc University College London
MSc London School of Economics

GİRİŞ

Bu kitap, 2013 yılında Yunan yayıncımın bana ekonomi hakkında gençlere doğrudan hitap eden bir kitap yazma önerisiyle meydana geldi. Yazma sebebim ise, ekonominin iktisatçılara bırakılamayacak kadar önemli olduğu inancıydı.

Bir köprü inşa etmek istiyorsak bu işi uzmanlara, mühendislere bırakmak daha iyidir. Cerrahi müdahaleye ihtiyacımız varsa ameliyat için bir cerrah bulmak daha iyidir. Ancak, ABD başkanının bilime açıkça savaş açtığı ve çocuklarımızın fen derslerinden kaçtığı bir dünyada popüler bilim kitapları önem arz etmekte. Bilimi kamuoyunun anlayacağı ve takdir edeceği şekilde sunarak toplumun ihtiyaç duyduğu uzmanları yetiştirmesi gereken bilim camiasının etrafında koruyucu bir kalkan yaratmış oluruz. Bu anlamda bu küçük kitap, bahsi geçen kitaplardan oldukça farklı.

Bir ekonomi öğretmeni olarak daima ekonomiyi gençlerin anlayacağı bir dilde açıklayamayan kişinin kendisinin de ekonomi bilmediğini düşündüm. Zaman içinde başka bir şeyi, mesleğimle ilgili bu inancı destekleyen hoş bir çelişkiyi fark ettim: *Ekonomi modellerimiz ne kadar bilimsel olursa, günlük yaşantımızdaki gerçek*

ekonomiyle bağları o denli zayıflıyor. Maalesef bu, bilimsel metotların gelişip ilerlemesinin doğanın işleyişiyle ilgili kavrayışımızı da geliştirdiği fizik, mühendislik ve diğer pozitif bilim alanlarında yaşananın tam tersi.

Dolayısıyla bu kitabın amacı ekonomiyi popülerleştirmenin tam tersi olarak görülebilir, amacıma ulaşırsam bu kitap okurlarını ekonomiyi kendi ellerine almaya teşvik edecek ve onu kavramak için neden öncelikle kendilerini ekonomi uzmanı sayanların, yani iktisatçıların, ne hikmetse hemen her zaman yanıldıklarını anlamak gerektiğini gösterecek. Herkesin ekonomi hakkında güvenle konuşmasını sağlamak, sağlıklı toplum ve gerçek demokrasi için bir ön koşuldur. Ekonomideki iniş çıkışlar yaşantılarımızı belirler, kontrolündeki güçler demokrasimizi maskara eder, dokunaçları ruhumuzun derinliklerine ulaşarak umut ve özlemlerimizi şekillendirir. Ekonomiyi uzmanlara bırakırsak, elle tutulur *tüm* kararları onların eline bırakmış oluruz.

Bu kitabı yazmayı kabul etmemin bir nedeni daha vardı. Kızım Xenia ile istediğim kadar görüşemiyoruz; o Avustralya'da, bense Yunanistan'da yaşadığım için beraberken bile yaklaşan ayrılığın gölgesi hep üzerimizde oluyor. Onunla kısıtlı zamanın hiç izin vermediği konular hakkında konuşur gibi yapmak bile kendimi iyi hissetmeme yetti.

Kitabı yazmak keyifliydi. Hiçbir dipnot, referans kullanmadan ya da akademik ve siyasi kitaplara atıfta bulunmadan yazdığım tek metin bu oldu. Yine o "ciddi" kitaplardan farklı olarak anadilimde yazdım. Hatta Aegina adasındaki evimde oturarak Saronikos Körfezi ve Peloponez dağlarını izlerken kitabın adeta kendiliğinden yazılmasına izin verdim diyebilirim. Önümde ne plan ne de bir içindekiler taslağı vardı; yalnızca yüzme, tekne gezisi ve bana saçma denecek derecede destek veren hoşgörülü hayat arkadaşım Danae ile akşam gezmeleri için ara verilen yazım süreci sadece dokuz günümü aldı.

Kitabın Yunanca yayımlanmasından bir yıl sonra her şey değişti.

Yunan ve Avrupa ekonomilerinin çöküşü sonucu, küresel oligarşi ile beni seçen insanlar arasındaki büyük çatışmanın tam ortasındaki bir bakanlık koltuğuna çıkan bir tavşan deliğine doğru itildim. Diğer taraftan, yeni görevim sayesinde bu küçük kitap pek çok dile çevrildi, içindeki fikirler İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve diğer ülkelerde geniş bir okur kitlesine ulaştı.

Bu kitabın İngilizce baskısı için için üzerinde yeniden çalışmak, çökmüş ve batmakta olan bir ekonominin girdaplarına yakalanmış birisinin mücadele ve sıkıntılarından bir kaçıştı. Elinizdeki kitap, bir zamanlar huzur ve sessizlik içinde yazan, uzun zamandır kaybettiğim eski halime dönmeme, basının sürekli saldırısı olmadan her zaman yapmayı sevdiğimi yapmama izin verdi: Sürekli kendimle çatışmanın yollarını aramak yoluyla derinlerde yatan gerçek düşüncelerimi keşfetmek.

Gündemdeki konular üzerinde yaptığımız fikir alışverişlerindeki temel sorun, tartışmalarımızı odanın bir köşesinde öylece duran *kapitalizm* adlı fili bütünüyle gözardı ederek yürütmeye çalışmamızdı. Temmuz 2017'de, yine Aegina'da aynı denize ve dağlara tepeden bakarak bu baskı üzerinde çalışırken Brexit, Grexit, Trump, Yunanistan, Avrupa ekonomik krizi hakkında yazmak yerine fikir jimnastiği olarak da olsa kızımla kapitalizm hakkında konuşmayı sevdim. Sonuçta, hayatımıza egemen olan bu canavar ile yüzleşmediğimiz sürece, pek çok şey anlam ifade etmeyecek.

Az önce yazdıklarıma bakarak kitapta "sermaye" ya da "kapitalizm"den hiç söz edilmemesi okurları şaşırtabilir. Bu tür kelimeleri onlarda bir yanlışlık olmasından ziyade, buzdağının yalnızca görünen kısmı oldukları ve işin özünü aydınlatmayı engelledikleri için metne almadım. Sonuç olarak kapitalizm hakkında konuşmak yerine "piyasa toplumu" terimini kullandım. "Sermaye" yerine de "makineler" ve "üretim" gibi daha normal kelimeler bulacaksınız. Kaçınabiliyorsak, neden mesleki terimler kullanalım ki?

Bilgi ve esin kaynaklarıma gelince, bir itirafım olacak: Yalnızca

dokuz gün süren bir bilinç akışının ürünü bu kitap, 1980'lerin başından beri bilinçli olduğu kadar bilinçsizce de topladığım, ödünç aldığım, hatta çaldığım, sonra da düşüncelerimi şekillendirmenin yanı sıra öğrenci ve dinleyicileri uyuşukluktan sıyırıp dikkatlerini çekecek öğretim araçlarını üretmek için kullandığım fikirler, ifadeler, teoriler ve hikâyelerle dolu. Tam bir liste vermek mümkün değil, ancak akla gelen bazılarını aşağıda sıraladım.

Metinde belirtilen şiir ve edebiyat eserleri ile günümüzü onlarsız anlamanın zor olacağına inandığım bilimkurgu filmlerinin yanı sıra dört eserin altını çizmek istiyorum: Birincisi, bu kitabın büyük eşitsizliklerin ve ırkçı anlayışların ortaya çıkışına ilişkin ilk bölümüne esin kaynağı olan, Jared Diamond'un *Tüfek, Mikrop ve Çelik* kitabı; ikincisi, ilk olarak Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde geliştirilen fikirleri kan bağışı piyasası örneği üzerinden vurgulayan Richard Titmuss'un *The Gift Relationship* kitabı; üçüncüsü, Robert Heilbroner'in İktisat Düşünürleri adlı görkemli kitabı ve son olarak da Margaret Atwood'un,borç üzerine bugüne kadar yazılmış belki de en iyi ve eğlenceli kitap olarak hiç çekinmeden önerebileceğim *Payback* isimli eseri.

Son olarak; Karl Marx'ın hayaletini, eski Atinalı trajedi yazarlarının dramaturji ustalıklarını, John Maynard Keynes'in "terkip hatası"nı[1] bir cerrah titizliğiyle ele alışını ve tabii Bertolt Brecht'in ironik üslubuyla zenginleştirdiği içgörüsünü burada anmamak olmazdı. Onların hikâyeleri, teorileri ve takıntıları, bu kitapta yazanlar da dâhil, zihnimden geçen hiçbir düşüncenin peşini bırakmıyor.

[1] Ekonomi teorisinde bir grubun parçası için geçerli olan savın, bütün için de geçerli olduğu yanılgısı. En bilinen örneği Keynes'in yukarıda değinilen tasarruf paradoksudur; buna göre bir birey tasarruf yaparak zenginleşebilir, ancak toplumun tamamı ya da büyük bölümünün tasarruf yapması mal ve hizmet üretimini, dolayısıyla da gayri safi yurt içi hasılayı azaltarak toplumun yoksullaşmasına neden olur. (ed.n.)

Birinci Bölüm

Bunca Eşitsizliğin Nedeni

Tüm bebekler çıplak doğar ancak çoğunluğu paçavralar giyerken bazıları en iyi butiklerden satın alınan pahalı elbiseler giyer. Biraz büyüdüklerinde bazıları okula altı delik ayakkabıyla gitmeyecekleri günün hayalini kurarken, şanslılar son model iPhone gibi farklı hediyeler tercih ettikleri için aileleri onlara ne zaman giysi getirse suratları asılır.

Dünyamızı tanımlayan işte bu tür bir eşitsizliktir. Senin günlük hayatının bir parçası olmamasına rağmen genç yaşından itibaren bunun bilincinde gibiydin, ne de olsa seni gönderdiğimiz okulda dünya çocuklarının çoğu gibi yokluk ve şiddet dolu bir yaşantıya mahkûm çocuklar okumuyordu. Hatta sonraları bana, "Bunca eşitsizlik neden baba? İnsanlık bu kadar aptal mı?" diye sordun. Cevabım ne seni ne de beni tatmin etti, bu yüzden bu defa biraz farklı bir şekilde sorarak lütfen tekrar denememe izin ver.

Neden Avustralyalı Aborijinler İngiltere'yi İşgal Etmedi?

Sydney'de büyümüş biri olarak öğretmenlerin sana ve okul arkadaşlarına "beyaz" Avustralya'nın asıl sakinleri Aborijinlere uyguladık-

ları tüyler ürpertici mezalimden; Avrupalı beyaz sömürgecilerin iki yüzyılı aşkın süre onların görkemli kültürlerini çiğneyişinden ve bu yüzyıllar boyu süren şiddet, soygun ve aşağılamanın sonucu olarak Aborijinlerin hâlâ çarpıcı bir yoksulluk içinde yaşamalarından uzun uzun bahsettiler. Peki neden Avustralya'yı işgal eden, Aborijinlerin topraklarını ele geçiren ve onların az kalsın soyunu kurutanların İngilizler olduğunu ve bunun tersinin yaşanmadığını hiç düşündün mü? Neden Aborijin savaşçılar Dover'da karaya çıkıp hızla Londra'ya yürüyerek Kraliçe dâhil direnen tüm İngilizleri öldürmediler? Bahse girerim okulundaki tek bir öğretmen bu soruyu sormaya cesaret edememiştir.

Ancak bu önemli bir soru ve eğer bunu dikkatle cevaplamazsak Avrupalıların neticede daha akıllı ve becerikli oldukları, ki sömürgecilerin o dönemki görüşleri tam da buydu, ya da Aborijinlerin daha iyi ve nazik insanlar oldukları ve bu nedenle acımasız birer sömürgeci kimliğine bürünemedikleri gibi iki yanlış görüşün arasında kalırız. Doğru olsa bile bu iki görüş aynı kapıya, Avrupalılar ile Aborijinler arasında nasılına ya da niyesine girmeden belli "içsel" farklar bulunduğu fikrine çıkar ki herhalde Aborijinlere karşı işlenen suçları ve benzerlerini daha kolay temize çıkaracak görüş zor bulunur.

Diğer her şey bir yana, sadece insanı tarihteki kurbanların yeterince akıllı olmadıkları için başlarına gelenleri hak ettikleri çıkarımına yönelteceği için bile bu tarz görüşlerin susturulması gerekir.

Böylece "Halklar arasındaki bunca eşitsizlik neden?" sorusu fesat bir başka soruyla birleşir: "Bunun sebebi bazı toplumların diğerlerinden bariz derecede daha akıllı ve dolayısıyla becerikli olması değil mi?" Öyle olmasaydı Tayland gezisinde gördüğün yoksulluğu Sydney sokaklarında da görmez miydin?

Piyasalar ve Ekonomiler: Apayrı İki Kavram

İçinde doğup büyüdüğün Batı refahı denen saksıda,yetişkinlerin çoğu sana yoksul ülkelerin "ekonomileri" zayıf olduğu için yoksul olduğunu söyleyecektir, bu ne demekse... Kendi toplumunun içindeki yoksulların ise başkalarından talep görüp satabilecekleri bir şeye sahip olmadıkları için yoksul olduklarını söyleyeceklerdir; kısaca "piyasaya" arz edebilecekleri hiçbir şeyleri yoktur.

Tam da bu yüzden seninle "ekonomi" adı verilen şey üzerine konuşmamız gerekiyor: Senin ve benim dünyamda neden bazıları ultra zenginken bazılarının yoksul olduğu, hatta neden insanlığın dünyayı tahrip ettiği konusundaki her tartışma ekonominin etrafında döner. Ekonomi de piyasa olarak bilinen diğer şeyle bağlantılıdır. İnsanlığın geleceği hakkında söyleyecek sözün varsa, "ekonomi" ya da "piyasa"dan bahsedildiğinde bunları kulak ardı edemezsin.

O yüzden çok kimsenin ortak yanılgısıyla başlamama izin ver; çoğu kişi piyasa ile ekonominin tek ve aynı şey olduğunu düşünür, oysa değildir. Piyasa tam olarak nedir? Piyasalar değiş tokuş yerleridir. Süpermarkette para karşılığında sepetimizi doldururuz, süpermarketin sahibi ya da kasadan gelen parayla maaş alan market çalışanı satıcı da daha sonra parayı istediği diğer şeylerle değiş tokuş eder; buna takas ya da *trampa* etmek de denir. Para icat edilmeden önce değiş tokuşlar doğrudan yapılıyordu: Bir adet muz bir ya da iki elma karşılığında değiştiriliyordu. Bugün internetin de etkisiyle tıpkı benden iTunes'dan uygulama ya da Amazon'dan plak satın almamı istemen gibi, artık piyasanın fiziki bir mekân olması dahi gerekmiyor.

Belli ki daha gıda üretme becerisini geliştirmeden önce, ağaçlarda yaşadığımız dönemlerde bile piyasalarımız vardı. Atalarımızın muzu bir başka meyve ile takası, bir çeşit piyasa değiş tokuşunu ortaya çıkardı. Fakat bu tam bir ekonomi değildi. Ekonominin vücut bulması için bir şeye daha ihtiyaç vardı: Ağaçlardan muz toplama ya

da hayvan avlama becerisinin ötesinde, insan emeğiyle gıda ve alet üretme becerisi.

İki Büyük Sıçrama: Konuşma ve İhtiyaç Fazlası

Yaklaşık seksen iki bin yıl önce insanlık İlk Büyük Sıçrama'yı başardı, ses tellerimizi kullanarak konuşmayı ve anlaşılmaz çığlıkların ötesine geçmeyi başardık. Yetmiş bin yıl sonra (yani on iki bin sene önce) İkinci Büyük Sıçrama'yı başararak toprağı sürüp işlemeye başladık. Yalnızca bağırıp durmak ve fındık, meyve, balık gibi doğanın sağladıklarını tüketmek yerine konuşma ve gıda üretme becerilerimiz günümüzde ekonomi olarak adlandırdığımız şeyi meydana getirdi.

İnsanlığın tarımı keşfetmesinden on iki bin yıl sonra bugün o anın gerçekten tarihi olduğunu kavramak için her türlü sebebe sahibiz. İnsanlar ilk defa doğanın cömertliğine güvenmemeyi başardılar; büyük çaba sonucu doğaya kendi kullanımları için gıda ürettirmeyi öğrendiler. Ancak bu bir sevinç ve coşku anı mıydı? Kesinlikle değil! İnsanların tarım yapmayı öğrenmelerinin tek nedeni açlıktan ölmek üzere olmalarıydı. Av hayvanlarının çoğunu bilinçsiz yöntemlerle yok etmişlerdi ve nüfusları hızla çoğalınca ağaçların üretimi yetersiz kalmıştı, ihtiyaçtan dolayı toprağı işlemek için yöntemler bulmaya zorlanmışlardı.

Tüm teknolojik gelişmeler gibi bu da insanlığın bilinçli olarak başlatmaya karar verdiği bir şey değildi. Avustralya gibi doğanın yeterli yiyecek sağladığı yerlerde insanlar bundan kaçınabiliyorlardı, öyle de yaptılar. Tarım, insanların kıtlık tehdidi altında olduğu yerlerde gelişti. Zamanla teknoloji, tecrübe ve gözlem yoluyla daha verimli şekilde tarım yapmaya başladık. Ancak yiyecek üretim yollarını geliştirirken insan toplulukları da temelden değişti. Tarımsal üretim ilk defa gerçek bir ekonominin temel unsurunu, ihtiyaç fazlasını oluşturmuştu.

İhtiyaç fazlası nedir? En basit tabirle başlarda beslendikten ve

ürünü veren sağlayan ilk tohumların yerine yenisini ektikten sonra elde kalan ürün anlamına gelir. Bir başka deyişle fazlalık, biriktirmeye ve gelecekte kullanıma izin veren ek ürün demektir, mesela buğday kuraklık zamanları için saklanabilir ya da fazladan ekilerek sonraki yıllarda üretim ve ihtiyaç fazlası daha da artırılabilir.

Burada iki şeyi not etmelisin. İlk olarak avlanma, balıkçılık ve doğada yetişen sebze ile meyveler, avcı, balıkçı ve toplayıcılar ne kadar verimli olursa olsun hiçbir zaman fazlalık vermez. Tahıllardan farklı olarak –mısır, pirinç ve arpa iyi korunabiliyordu– balık, tavşan ve muzlar kısa zamanda çürüyor, bozuluyordu. İkincisi de, tarımsal fazlalığın üretimi insanlığı sonsuza kadar değiştiren yazı, borç, para, devlet, bürokrasi, ordu, ruhban sınıfı, teknoloji, hatta ilk biyokimyasal savaş gibi mucizeleri doğurdu. Bunları tek tek ele alalım...

Yazı

Yazının ilk şeklinin Mezopotamya'da, yani bugünkü Irak ve Suriye'de ortaya çıktığını arkeologlar sayesinde biliyoruz. Peki neyi kaydettiler? Ortak bir tahıl ambarında her çiftçinin sakladığı tahıl miktarını. Bu gayet mantıklıydı, her çiftçinin ürün fazlası için kendisine bir ambar inşa etmesi zordu, bir bekçi tarafından gözetlenen ortak ambarı ise tüm çiftçiler kolayca kullanabilirdi. Ancak bunun gibi bir sistem için makbuz, yani örneğin üzerinde ,"Bay Nabuk ambara yüz libre tahıl emanet etti," yazan bir belge gerekiyordu. Doğrusu yazı ilk olarak bu muhasebe kayıtlarının tutulması için bulunmuştu, bu sayede herkes ortak ambarda ne kadar tahılı olduğunu ispat edebilecekti. Yabani av hayvanı, kabuklu yemiş ve meyve kıtlığının olmadığı yerlerde, mesela Aborijin toplumlarında ve Güney Amerika'daki yerli topluluklarda tarıma da ihtiyaç yoktu, dolayısıyla müzik ve resimdeki ilerlemelere rağmen yazının icat edilmemesi tesadüf değildir.

Borç, Para ve Devlet

Dostumuz Bay Nabuk'un ne kadar buğdayı olduğunu gösteren muhasebe kayıtları, aynı zamanda borç ve paranın da temelini attı. Arkeolojik bulgulara göre birçok işçiye tarladaki emekleri karşılığında üzerlerine yöneticilerin onlara ne kadar tahıl borcu olduğunu gösteren rakamlar kazınmış kabuklarla ödeme yapılıyordu. Bu kabukların atıfta bulunduğu tahıl çoğu zaman henüz hasat edilmediği için, bu kabuklar aynı zamanda yöneticilerin işçilere borçlu olduklarının birer belgesiydi. Son olarak işçiler onları başkalarının ürettiği ürünlerle de değiş tokuş yapabildiklerinden bu kabuklar para işlevi de görüyordu.

Yine de herhalde en ilginç keşif madeni paranın ortaya çıkışıdır. Çoğu insan madeni paranın değiş tokuşta kullanılmak için keşfedildiğine inanır ancak durum böyle değildi. En azından Mezopotamya'da cismen var olmayan madeni paralar, yazılı muhasebe kayıtlarında tarım işçilerine ne kadar borç bulunduğunu kaydediyordu, örneğin muhasebe kayıtlarında, "Bay Nabuk üç madeni para değerinde tahıl almıştır," yazıyordu. Oysa bu madeni paralar henüz basılmamıştı ve belki uzun yıllar da basılmayacaktı. Bir anlamda bu hayali para değiş tokuşu kolaylaştırıyordu, bir tür sanal paraydı. Bu yüzden insanlar sana bugünün ekonomisinin dijital teknolojilerin mümkün kıldığı sanal ödemeler nedeniyle geçmişten çok farklı olduğunu söylediklerinde onlara hiçbir şeyin yeni olmadığını, sanal paranın daha ekonominin ilk günlerinden, yani on iki bin yıl önceki tarım devrimini takiben üretim fazlasının ortaya çıkmasıyla birlikte icat edildiğini söyleyebilirsin.

Aslında madeni paralar basıldığında bile çoğu zaman dolaşıma girmek için fazla ağırdı. Böylece Bay Nabuk'a olan borç, büyük bir demir parçasının ağırlığının belli bir oranı şeklinde ifade ediliyordu. Her halükârda Bay Nabuk cebinde madeni parayla hiç dolaşmadı, üzerinde taşıdığı tek şey bir borç senediydi, çoğunlukla da bu senet-

ler kabuklar üzerine tahıl ağırlığı ya da büyük, hareket ettirilemeyen bir demir bloğunun hisseleri cinsinden hazırlanıyordu.

Sanal para birimi ve borç senetlerinin özelliği, işlemeleri için bolca "inanca" ihtiyaç duymalarıydı. Sistemin yürümesi için Bay Nabuk'un tahıl ambarının başındaki kişilerin hasat tamamlandığı zaman ona borçlu oldukları tahılı verecek imkân ve niyette olduklarına *inanması* gerekiyordu. Aynı şekilde başkalarının da Bay Nabuk'taki kabuk-senetler karşılığında ona mal ve hizmet sağlamaları için bu inancı taşımaları gerekiyordu. "Kredi" kelimesinin kökeni de budur: Latincede "inanmak" anlamına gelen *credere*'den gelir.

Bunun gibi bir inancın herkese hâkim olması ve kabuklara, yani para birimine değer kazandırması için insanların çok güçlü biri ya bir şeyin bu kabuklara teminat verdiğini, yani bir karşılığı garantilediğini bilmeleri gerekiyordu. Bu, Tanrı soyundan bir hükümdar, kraliyet soylu güçlü bir kral, sonraları da bir tür devlet ya da hükümet olabilirdi. Bu güç her ne ise ambarın başındakiler ölse ya da değişse bile Bay Nabuk'un hakkı olan tahıl fazlalığını er geç almasını sağlayacağına güveniliyordu.

Bürokrasi, Ordu ve Ruhban Sınıfı

Borç, para, inanç ve devlet el ele yürür. Borç olmadan tarımsal fazlalığı yönetmenin kolay yolu yoktur. Borcun ortaya çıkışıyla paranın yıldızı parlamaya başladı. Ancak paranın bir değere sahip olabilmesi için bir kurumun, devletin onu güvenilir kılması gerekiyordu. Ekonomi hakkında konuştuğumuzda ele aldığımız şey tam da budur; bir toplumda oluşan ihtiyaç fazlası sonucu ortaya çıkan karmaşık ilişkiler.

Bu ilişkileri inceledikçe fazlalık *olmadan* devletin asla doğamayacağını görürüz, zira devletin kamu hizmetlerini yönetmek için bürokratlara, mülkiyet haklarını korumak için polise ve yüksek yaşam standartları talep eden iyisiyle ve kötüsüyle yöneticilere ihtiyacı

vardır. Sayılanların hiçbiri tarlalarda çalışmadığına göre tüm bu insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için kayda değer bir ihtiyaç fazlası üretilmesi şarttır. Fazlalık olmadan düzenli ordular da var olamaz, tabii ordu olmasaydı hükümet ya da devletlerin sözlerini dinletecek gücü de olmaz ve toplumun ürettiği fazlalık dış tehditlere karşı savunmasız kalırdı.

Tarımsal fazlalıkla bürokrasi ve ordular mümkün hale geldi, zaten bunlara gereksinim doğuran da fazlalığın ortaya çıkışıydı. Ruhban sınıfı için de aynısı geçerliydi. Ruhban sınıfı mı? Evet, örgütlü dinleri doğuran şey ihtiyaç fazlasıdır. Nedenini görelim.

Tarih boyunca tarım toplumlarının kurduğu devletler ihtiyaç fazlalarını sosyal, politik ve askeri güç sahibi olanların lehine, adaletsiz ve eşitsiz şekilde dağıttılar. Ancak hükümdarlar ne kadar güçlü olursa olsun, güç birliği yaptıkları takdirde sömürücü rejimi birkaç saat içinde yıkacak güce sahip yoksul çiftçi kitlelerine karşı koyacak kadar güçlü değillerdi. Öyleyse bu hükümdarlar, tarımsal fazlalığı diledikleri gibi dağıtırken çoğunluk tarafından rahatsız edilmeden iktidarda kalmayı nasıl başarıyorlardı?

Yanıtı basit, insanların çoğunun yalnızca hükümdarlarının yönetme hakkına sahip olduğuna içtenlikle inanmasını sağlayacak bir ideoloji geliştirmişlerdi. Bu nedenle insanlar mümkün olan en iyi dünya düzeninde yaşadıklarına, yaşanan her şeyin kader olduğuna, dünya halinin tanrısal bir düzeni yansıttığına, bu düzene karşı gelenlerin bizzat ilahi güce karşı geldiklerine ve bu nedenle dünyanın mahvoluşunu hazırladıklarına inanıyorlardı.

Bu meşru gösterici ideoloji olmadan devletin yaşama şansı yoktu. Tıpkı devletin sürekli var olması, hükümdarın ölümünden sonra da hayatta kalabilmesi gerektiği gibi, devlet gücünün ideolojik kaynağının da kurumsallaşması gerekiyordu. Bu amaca hizmet eden ritüelleri uygulayan ve kurumsallaştıranlar da ruhban sınıfıydı.

"Kutsal" erkek ve kadınlar hiçbir şey üretmedikleri için büyük miktarda ihtiyaç fazlası olmadan karmaşık bir ruhban hiyerarşisi-

ne sahip dini kurumları yaratmak mümkün olmazdı. Aynı zamanda örgütlü bir din olmadan hükümdarların fazlalığın yaratılması ve dağıtılması üzerindeki hakimiyetleri oldukça istikrarsız, genelde ihtiyaç fazlasından çok az pay alan çoğunluğun öfkesine karşı savunmasız olurdu. İşte bu nedenle, binlerce yıl boyunca devlet ile ruhban sınıfı tek ve aynıydı.

Teknoloji ve Biyokimyasal Savaş

İnsan beyni tarım devrimi ortaya çıkmadan çok önce teknoloji devrimleri meydana getirdi; örneğin ateşin keşfi, cevherden maden çıkarılması, Aborijinlerin muhteşem bumeranglarındaki aerodinamik kanat... Ancak tarımsal ihtiyaç fazlası, hem pulluk ve sulama sistemleri gibi yeni teknolojilere gereksinim yaratarak hem de kaynakları güçlü bir azınlık elinde toplayarak teknolojiye müthiş bir destek sağladı. Tarım devrimi insan teknolojisini muhteşem piramitlerin, Parthenon ve İnka tapınaklarının inşa edilmesini mümkün kılan bir düzeye yükseltti, tabii binlerce kölenin yardımıyla.

Ancak ihtiyaç fazlası aynı zamanda ölümcül bakteri ve virüsleri de yaratır. İnsan ve hayvanların doluştuğu şehir ve kasabalardaki tahıl ambarları, temel kanalizasyon altyapılarının da henüz gelişmemiş olmasıyla bakteri ve virüslerin hızla gelişip yayıldığı, bireyden bireye ve türden türe geçtiği devasa birer biyokimya laboratuvarı haline geldi. İnsan bedeni ortaya çıkan bu hastalıklarla başa çıkacak şekilde evrimleşmemişti, bu yüzden başlarda yüz binlercesi yaşamını yitirdi. Ancak yavaş yavaş nesiller boyunca bu toplumların sakinleri kolera, tifüs ve gribe uyum sağladılar ve daha dirençli hale geldiler.

Ne yazık ki henüz tarımsal üretim geliştirmemiş kabile ya da topluluklarla karşılaştıkları zaman, yanlarında taşıdıkları milyonlarca ölümcül mikroorganizma nedeniyle kabilenin çoğunu ortadan kaldırmak için bir el sıkışma bile yetti. Aslına bakarsan Avustralya ve Amerika'da top, mermi ve kılıçla ölen yerlilerden katbekat fazlası

Avrupalıların taşıdığı virüs ve bakterilerden hayatını kaybetti. Bazı durumlarda Avrupalı istilacılar bilinçli kimyasal savaş bile yürüttüler: Bir Amerikan yerli kabilesi, Avrupalı sömürge temsilcilerinin üzerlerine bilerek çiçek virüsü yerleştirip hediye ettikleri battaniyeleri aldığı için yok oldu.

Sorumuza Dönersek: Neden İngilizler Avustralya'yı İşgal Ettiler de Bunun Tersi Olmadı?

Çıkış noktamız olan zor soruya döndük, hatta genele vuracak olursak neden tüm emperyalist süper güçler Avrasya'da ortaya çıktı da Afrika ya da Avustralya'dan bir tane bile çıkmadı? Bunun DNA farklılıklarıyla mı bağlantısı var? Şüphesiz hayır. Cevap sana anlattıklarımdan ortaya çıkıyor.

Her şeyin başının ihtiyaç fazlasının ortaya çıkışı olduğuna değinmiştik, sonra tarımsal fazlalıktan yazı, borç, para ve devletler ortaya çıktı, sonunda da bu ekonomilerden teknolojiler ve ordular çıktı. Kısaca özetleyecek olursak Avrasya'daki toprak ve iklim yapısı gibi coğrafi şartlar sonucu tarımsal fazlalık ve bununla gelen diğer her şey olağanüstü bir etki kazandı, bu durum tüfek benzeri teknolojilerle donatılmış orduları yöneten devlet yöneticilerinin ortaya çıkmasına öncülük etti ve vücutlarında ya da nefeslerinde taşıdıkları biyokimyasal silahlarla onları daha da ölümcül hale getirdi.

Avustralya benzeri ülkelerde ise durum farklıydı. Tabiatla uyum içinde yaşayan üç beş milyon insanın Avrupa büyüklüğünde bir kıtada bitki örtüsü ve faunaya tek başlarına ulaşım hakları olduğu için yiyecek sıkıntısı hiç yaşanmadı. Dolayısıyla ihtiyaç fazlasını oluşturan tarım teknolojilerini ne keşfe, ne de karşılaştıklarında benimsemeye ihtiyaç duydular.

Bugün Aborijinlerin muhteşem kültürel değere sahip şiir, müzik ve efsaneleri olduğunu biliyoruz, en azından sen kesinlikle biliyorsun ancak ne başka insanlara saldıracak, ne de tarımsal fazlalık

üreten ekonomilerin doğurduğu ordu, silah ve mikroplardan kendilerini koruyacak imkânları vardı. Oysa Avrasya'dan gelen İngilizler hem iklim şartlarının hem de koşulların zorlamasının bir sonucu olarak bolca ihtiyaç fazlasına ve onun doğurduğu, açık denize uygun gemilerden biyokimyasal silahlara türlü imkânlara sahiptiler. Sonuç olarak Avustralya sahillerine geldiklerinde Aborijinlerin hiç şansı yoktu.

"Peki ya Afrika?" diye sorabilirsin. "Neden tek bir Afrika ülkesi bile Avrupa'yı tehdit edecek düzeye ulaşamadı? Neden köle ticareti tek yönlü işledi? Belki de Afrikalılar Avrupalılar kadar becerikli değildi?"

Bunların hiçbiri doğru değil. Haritaya bir bak ve Afrika'nın şeklini Avrasya ile kıyasla. Farkedeceğin ilk şey Afrika'nın kuzey ve güneye doğru, batı ve doğuya kıyasla daha fazla genişlediği, Akdeniz'den başlayarak güneye doğru ekvatora kadar uzandığı, sonra güney yarım kürenin ılıman kuşaklarına ulaşana kadar ilerlediğidir. Şimdi Avrasya'ya bak, tam tersini yaparak Atlantik'ten başlayıp doğuya, Pasifik Okyanusu'nda Çin ve Vietnam sahillerine kadar yayılır.

Bu ne anlama geliyor? Basit, Avrasya'yı Pasifik'ten Atlantik'e boydan boya geçtiğinizde iklimde nispeten az değişiklikle karşılaşırsınız; diğer taraftan Afrika'da, güneyde Johannesburg'tan kuzeyde İskenderiye'ye seyahat ederken her türlü iklim kuşağından geçersiniz, üstelik bunlardan cangıl ve çöl gibi bazılarını geçmek çok zordur. Bunun ne önemi var? Basit, bunun gibi engeller yüzünden tarımsal ekonomiyi bulan Afrika toplumları, örneğin bugünkü Zimbabve topraklarında yer alanlar, yayılamadılar çünkü ürünleri ekvator kuşağında ve çöllerde yetişmiyordu. Diğer taraftan Avrasya insanları tarımsal üretimi keşfedince batıya ya da doğuya gönüllerince yayıldılar. Başta buğday olmak üzere ekinleri Lizbon'dan Şangay'a kadar tek ve oldukça homojen bir çiftçilik krallığı oluşturup gittikçe daha uzaklara ekilebiliyordu. İstilaları sahneye koymak için mükemmel bir araziydi, bir tarım topluluğu diğerinin tarımsal fazlalığına el ko-

yuyor, teknolojilerini benimseyerek bir imparatorluk kuruyor ve yerine yenisi gelene kadar bu böyle sürüp gidiyordu.

Başka Tür Bir Eşitsizlik

Coğrafi koşullar Afrika, Avustralya ve Amerika'nın Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmesine yol açmıştı. Bunun DNA, karakter ya da zekâ ile hiç ilgisi yoktu. Basitçe ama doğru biçimde ifade etmek gerekirse her şey kıtaların farklı şekil ve konumlarına bağlıydı. Ancak coğrafyanın açıklayamayacağı bir eşitsizlik türü daha vardır; aynı ülke ya da topluluk içindeki eşitsizlik. Bu tür eşitsizliği anlamak için ekonomi hakkında konuşmamız gerekiyor.

İhtiyaç fazlasının devleti ve ruhban sınıfını meydan getirdiğini hatırlıyorsun, değil mi? Fazlalığın birikimi gücün ve dolayısıyla refahın az sayıda kişinin elinde toplanmasına yol açtı, bu da daha fazla ihtiyaç fazlası üretimini tetikledi. Bu şanslı azınlığın yönetim biçimine kökeni eski Yunanca *oligoi* (azınlık) ve *arkhein* (yönetmek) sözcüklerinden gelen "oligarşi" diyoruz.

Bunun bir kısır döngü olduğunu görmek gayet basit; birikmiş ihtiyaç fazlasına erişimi olanlar ekonomik, siyasi ve hatta kültürel güçle ödüllendirilir, bu güçleriniyse daha da büyük ihtiyaç fazlası elde etmek için kullanırlar. Ticaret tecrübesine sahip herhangi birine sorarsan sana elinde birkaç milyon varsa bir milyon daha kazanmanın çok daha kolay olduğunu söyleyecektir. Diğer taraftan, hiçbir şeyin yoksa bin lira bile ulaşılmaz bir hayal olarak görünebilir.

Dolayısıyla eşitsizlik iki düzeyde baş gösterir: Birincisi küresel düzeyde neden bazı ülkeler yirminci ve yirmi birinci yüzyıla bir lokma ekmeğe muhtaç girerken, diğer ülkelerin çoğu zaman yoksul ülkeleri yağmalamakla sağlanan güç ve refahın tüm avantajlarının keyfini sürdüğünü açıklar. İkinci düzey ise toplumsaldır, toplumun içindeki eşitsizliği ele alır. İşin ilginci en yoksul ülkelerdeki az sayıda zengin kişi, çoğu zaman daha zengin ülkelerin en zengin vatandaşlarından daha zengindir.

Buraya kadar anlattığım hikâye işte bu iki tip eşitsizliğin izini sürerken insanlığın ilk teknolojik devrimi, yani tarımın gelişmesine kadar uzanıyor. Bir sonraki bölümde, bize buhar makinesi gibi makine ve bilgisayarların yanı sıra senin içinde büyüdüğün toplumu ve onunla gelişen, tarımın tek başına üretemeyeceği düzeydeki eşitsizliği birlikte ele alarak sohbetimize devam edelim.

Ama öncesinde seni cesaretlendirecek birkaç şey söyleyeyim...

Kendini Sürekli Üreten Bir İdeoloji Olarak Eşitsizlik

Sana ruhban sınıfından ve rolünden söz ederken ideolojinin fazlalığın eşit olmayan dağılımını meşrulaştırmak için nasıl çalıştığına değinmiştim, hem de zengin yoksul herkesin gözünde. Bu ikna süreci o kadar etkili işler ki bir inanç ağına, hatta mitolojiye dönüşür.

Takdir edersin ki varlıklı insanlara sahip olduklarını hak ettikleri inancını aşılayıp bunu yeniden üretmek için fazla çaba gerekmez. Sen de küçüklükten beri az çok bilincinde olduğun, çetin bir mantıksal çelişki içindeydin. Bir yandan bazı çocukların aç oldukları için ağlaya ağlaya uyudukları düşüncesiyle dehşet içinde kalırken, diğer taraftan tüm çocuklar gibi sen de oyuncakların, elbiselerin ve evinin hakkın olduğuna inanıyordun. Zihinlerimiz otomatik olarak "X'e sahibim" kavramını, "X'i hak ediyorum" ile eşitler. En temel ihtiyaçlardan yoksun olanlara gözümüz iliştiğinde hemen empati duyarız ve yeteri kadarına sahip olmadıkları için kızgınlık ifade ederiz ancak onların yoksulluğunun pekâlâ bizim zenginliğimize yol açan sürecin ürünü olabileceğini bir an bile düşünmeyiz. Varlık ve güç sahiplerini, ki genelde aynı kişilerdir, diğerleri çok daha azına sahipken kendilerinde fazlasının olmasının haklı, meşru ve gerekli olduğuna ikna eden işte bu psikolojik mekanizmadır.

Yine de onların üzerine fazla gitmeni istemem. Özellikle bizim lehimize işlediği zaman düzenin mantıklı, doğal ve adil olduğuna kendimizi ikna etmemiz inanılmaz derecede kolaydır. Ancak bugün

genç bir birey olarak dehşet verici bulduğun eşitsizlikleri ileride kabul etme eğiliminin üzerine kararlılıkla gitmeni isterim. Amansız eşitsizliğin bir şekilde önlenemez olduğu düşüncesine yenildiğini hissettiğin zamanlarda her şeyin nasıl başladığını hatırla: Çıplak doğsalar da tüm bebekleri çabucak pahalı giysilere saranlar ile açlığa, sömürüye ve sefalete mahkûm edenler olarak ayrıştıran bir toplum. Sisteme karşı öfkeni koru ama bunu makul ve tedbiri elden bırakmayan bir tutuma dönüştür ki zamanı geldiğinde dünyamızı gerçekten doğal ve adil bir düzene taşıyabilmek için gerekenleri yapacak gücü bulabilesin...

İKİNCİ BÖLÜM

PİYASA TOPLUMUNUN DOĞUŞU

Aegina adasında akşam oluyor. Mevsimlerden yaz... Verandada oturmuş, Peloponez dağlarının ardından batan parlak kızıl kürenin denize vuran kızıllığını seyrediyoruz. Gençken babamın bana yaptığı gibi dönüp sana neden güneşin ufkun arkasında kaybolurken kırmızıya döndüğünü bilimsel olarak açıklamaya başlıyorum. Anın zehir oluyor.

Aynı akşam, arkadaşlarımızı ve genç oğulları Paris'i de alarak tekneyle Marathonas plajındaki her zamanki restorana gidiyoruz. Siparişi verirken formu yerinde Paris espriler patlatıyor ve "havalı" görünmemek korkusuyla her zaman son gülen olan sen bile pes ediyorsun, sonunda hepimiz gülmeye başlıyoruz. Yemekler gelmeden önce balıkçı teknesini bizimkinin yanına bağlayan Kaptan Kostas senden bir ricada bulunuyor. Çıpası deniz yatağında bir kayaya takılmış ve çıkarmaya çabalarken halat kopmuş: "Dalmayı ne kadar sevdiğini bildiğim için yardımını isteyeyim dedim, atlayıp bu ipi çıpanın zincirinin ucuna bağlayabilir misin? Bugün romatizmam azdığından ben yapamıyorum." Sen de günün kahramanı olmanın keyfiyle fırlayıp suya dalmadan hemen önce, "Tabii," diye cevap veriyorsun.

Günbatımı... Bana gıcık oluşun... Paris'in şakaları... Sırf Kaptan Kostas istedi diye suya dalman... Hepsi de yazın keyif veren birer parçasıydı. Bunlar tanımları gereği sahip olduğun "değerler", yani bir arkadaşın yaralandığında, can sıkıcı bir ödevi yapmak zorunda kaldığında, yalnızlık hissettiğin ya da yaşam hakkında kararsız olduğun zamanlardaki "kötü hisler"in tersi. Şimdi, yaşamı derinden tatmin eden bir mutlulukla dolduran bu "değer"leri ekonomi haberlerinde adı geçen menkul ve gayrimenkul değerler ile, yani mağazalarda ya da internette satılan ve televizyonda ısrarla reklamı çıkan değerlerle bir kıyasla: Arada büyük bir fark olduğunu muhakkak görüyorsun. Bunların hepsini birer "değer" olarak adlandırsak da, söz konusu ikinci grup için daha uygun ve net başka bir sözcük olarak "emtia"yı önerebiliriz. Peki emtia nedir?

İki Farklı Değer Anlayışı

Aegina'da akşam vakti, Paris'in esprileri ya da senin Kaptan Kostas için yaptığın dalış; bu değerlerin hiçbiri alınıp satılamaz. Alınıp satılmak için üretilen değer ya da mallara ise genel olarak "emtia" denir.

Fark ettin mi bilmiyorum, ama günümüz toplumunda hepimiz değer ile malı birbirine karıştırma eğilimindeyiz. Sıkça "bir mal ne kadar pahalı olursa o kadar iyidir," şeklinde düşünürüz. Hatta yapabileceğin ya da satabileceğin bir şey için ne kadar çok para teklif edilirse, onu o kadar istekli yapacağın ya da satacağın görüşü çok yaygındır. Ama durum tam olarak öyle değil. Evet, emtia için doğru denebilir, bir iPad için Apple'a ya da mükemmel musakkasına karşılık mahalledeki lokantaya iyi para ödemeye ne kadar razıysak, onlar da daha fazla iPad üretmeye ya da musakka satmaya o kadar istekli olacaktır. Ancak aynı şey Paris'in esprileri için geçerli değildir. Eğer Paris'e daha fazla espri yaptığı veya bizi daha çok güldürdüğü takdirde ona ödeme yapacağımızı söyleseydik, büyük olasılıkla bunu tuhaf karşılar ve rahatsız olurdu, hatta sırf karşılığında ödeme alma

düşüncesi bile onun mizah duygusunu kaybetmesine sebep olabilirdi. Ya da senin Kaptan Kostas'la maceranı ele alalım, eğer sana dalman karşılığında para teklif etseydi bundan o kadar keyif almayabilirdin. Bu teklifle yardımseverlik ve serüven duygusuyla yapılmış bir jest tüm anlamını yitirmiş olacaktı, karşılığında alacağın birazcık para da bunları telafi etmekten uzak kalacaktı.

Tabii Paris büyüdüğünde profesyonel bir komedyen, sen de profesyonel bir dalgıç olursanız, onun esprileri ve senin dalışların birer emtiaya *dönüşecek*. Bunları belirli bir ücret karşılığında satacaksınız, yani bunların birer *piyasa fiyatı* olacak ve bu fiyat da onların *takas değerini*, yani başka bir şey ile değiştirildiğinde değerinin ne olduğunu yansıtacaktır. Ancak bunlar gerçekleşene kadar bunların değeri tamamıyla farklı bir türdür, buna *deneyimsel değer* diyebiliriz. Bir dalış, bir günbatımı, bir espri; bu üçlünün her biri büyük deneyimsel değere ve sıfır takas değerine sahip olabilir.

Deneyimsel ve takas, bu iki değer türü birbirinden ancak bu kadar farklı olabilirdi. Buna rağmen günümüz toplumlarında tıpkı tüm malların emtia olarak görülmesi gibi, tüm değerler de iktisatçılar tarafından birer takas değeri muamelesi görerek ölçülmeye çalışılıyor. Fiyatı olmayan, satılamayan hemen her şey değersiz sayılıyor, diğer taraftan fiyatı olan herhangi bir şeyin arzulanacağı farz ediliyor.

Bu yanılgının çok iyi bir örneği kan piyasasıdır. Birçok ülkede bağışçılar hayati tehlikesi olan vatandaşlara yardım etmek arzusuyla gönüllü kan bağışında bulunurlar, bazı ülkelerde ise bağışçılara verdikleri kan için para ödenir. Sence hangisinde daha çok kan bağışı yapılıyordur?

Cevabı daha sorumu bitirmeden doğru tahmin ettiğine bahse girerim: Bağışçılara bağışladıkları kan için para ödenen ülkelerde toplanan miktarın, kan bağışının gönüllü yapıldığı ülkelerden çok daha az olduğu gözlemlenmiştir. Ödeme yapma teklifinin, çektiği parasever bağışçılardan daha çok sayıda gönüllü bağışçıyı kan bağışlama fikrinden caydırdığı görülüyor.

Mal ile emtiayı karıştıranlar, neden bağışçılara para ödendiği zaman kan bağışlarının azaldığını anlayamazlar çünkü kan bağışı adaylarının *tam da* kendilerine para teklif edildiği için kan *vermemeye* karar verdikleri gerçeği karşısında söylecek sözleri yoktur. Ancak Kaptan Kostas'ın senden dalmanı rica ettiği zamanı hatırlarsan bunun sebebini anlamak kolaylaşır. Senden yardım rica ettiği zaman, üstelik akşam vakti ve karanlık deniz korkunu yenip elbiselerini çıkarma, üşüme, ıslanma ve tuzlu suya dalma zahmetini göze alarak dalmanın nedeni ona yardım ederek yaşadığın yardımseverlik, iyilik ve kahramanlık duygusuydu. Sana, "Eğer suya atlarsan sana beş euro vereceğim," demiş olsaydı, büyük ihtimalle yapmazdın.

Kan bağışında da aynı şey geçerlidir. Birçok bağışçı kan verme fikrinden mutluluk duyar ancak bunun için onlara belli bir para teklif edildiği zaman dayanışmadan takasa doğru yaşanan değişim alınan bu tatmini yok eder, karşılığında önerilen bedel ise harcanan zaman ve kola batırılan iğnenin acısının yanında bir hiçtir.

Oscar Wilde, "Çıkarcı her şeyin fiyatını bilen fakat hiçbir şeyin değerini bilmeyen kişidir," diye yazmıştı. Yazık ki toplumlarımız hepimizi çıkarcı yapma eğiliminde, hiç kimse de takas değerini tek değer olarak gören, her şeyin piyasa koşullarına göre yargılandığı bir toplumda deneyimsel değeri küçümseyen iktisatçılardan daha çıkarcı değil. Peki ama takas değeri deneyimsel değere karşı bu zaferi tam olarak nasıl elde etti?

Her Şeyin Metalaşması

Diyelim ki Paskalya günündeyiz. Sabahtan beri yiyip içiyoruz. Biz büyükler yemeği, evi ve masayı hazırlarken iki gün aralıksız uğraştık. Kutlamalar bittikten sonra dağınıklık içindeki evi toplamak için senden yardım istedim, sen ise, "Baba beni bu görevden azletmek için ne kadar istiyorsun? Kumbaramı çıkarıp sana para vereyim,"

dedin. Ne cevap vereceğimi düşünürdün? Tabii ki hiçbir ücret hayal kırıklığımı gidermeye yetmezdi.

Bir ailede, arkadaşlar arasında ya da toplum içindeki insanlar diğerleri için bir şeyler yapar. Ticari manada olmasa bile bu da değiş tokuşun belli bir şeklidir ama piyasa değiş tokuşuna hiç benzemez. Ben bulaşıkları yıkadığımda ve bunun karşılığında sen de çöpü dışarı çıkardığında kendi evimiz bağlamında emek takas ediyoruz. Bu, Noel'de hediye değiş tokuşuna ya da ihtiyaç doğduğunda birbirlerine yardım eden komşular arasındaki dayanışmaya benzer. Bu değiş tokuşlar kişiseldir ve uzun bir geçmişe sahip, derin, aileye mahsus bağları ve duyguları yansıtır. Piyasa değiş tokuşları keskin bir tezatla, bunun tam tersidir: geçici, soğuk, kişiliksiz. Amazon'dan bir tıkla kitap sipariş etmek gibi.

Çok zaman önce malların çoğu ticari işlem mekanizmalarının, başka bir deyişle pazarın dışında üretiliyordu. Bunların üretimi evlerimizdeki emek bölümü yöntemimize yakın bir tarzda yapılsa da, bu dünyanın o zamanlar daha iyi ve adil bir yer olduğu anlamına gelmez. Bin yıl değilse bile yüzyıllar boyunca ataerkil ve cinsiyetçi aile yapıları içinde kadınlara en kötü görevler verildi, gerçek ya da sanal prangalar içinde tüm ağır işleri yapan serf ve kölelere değinmiyorum bile. İşlerin, üretimin çoğunluğunun geniş aile sınırları içinde yapılması iki kelimeden oluşan *oikonomia* sözcüğünün doğmasına yol açtı: *oikos* (ev halkı) ve *nomoi* (kanunlar, kurallar, sınırlamalar). "Ekonomi" sözcüğünün kökeni budur, "hane halkını yönetme kuralları" anlamına gelir.

Çiftçilik yapan bir aile kendi ekmeğini, peynirini, etini, tatlılarını, elbiselerini ve daha pek çok malı üretirdi. Hasatın bol ve ürün fazlalığı olan yıllarda domates ya da buğday gibi artan ürünler kendilerinin üretemediği ve başka çiftçiler tarafından üretilen tırpan ya da kayısı gibi ürünlerle değiş tokuş edilirdi. Kıtlık yıllarında ise kemer sıkılır ve başka mallarla değiştirecek fazlalık olmadığı için bu ticari ilişkiler kesilirdi. İnsanlık tarihinin büyük bölümünde hane

ekonomisi genellikle mal üretti ancak bunların küçük bir bölümü emtia niteliği kazandı.

Geçtiğimiz iki ya da üç yüzyıl boyunca toplumlarımız insanlık tarihinin farklı bir evresine geçiş yaptı. Üretim çabalarımızın gittikçe azalan bir payı kişisel tüketim malları üretimiyle sonuçlanırken çoğunluğu giderek emtiaya dönüştü. Evdeki mutfak dolabına bakarsan değiş tokuş değeri için üretilmiş ve hiçbir ailenin kendi başına üretemeyeceği pek çok ürün görürsün.

Bu emtialaşma ve ona eşlik eden takas değerinin deneyimsel değere karşı önlenemez zaferi, yalnızca mutfaklarımızla sınırlı kalmıyor. Bir zamanlar çiftçiler hayvan yemi, yakacak ve tohum benzeri hammaddelerini kendileri üretirlerdi. Bugünlerde hammaddelerinin çoğunu ineklerini daha az paraya daha çabuk şişmanlatan yemi üreten, son teknolojiyle imal edilmiş traktörlerin yakıtını sağlayan, sıcağa, dona karşı daha dayanıklı olması için genetiği değiştirilmiş tohumları ve hatta bu tohumlarda kullanılan tarım ilaçlarını teknolojik imkânlara sahip uluslararası şirketlerden satın alıyorlar. Kazançlarını garanti altına almak amacıyla bu şirketler artık tohumların, hatta laboratuvarda mühendisliğini yaptıkları yeni hayvan ırklarının genetik malzemesini dahi hukuken sahipliklerini beyan etmek için patent altına alıyorlar. Bu yolla, piyasalar artık genlerin bile bir takas değerinin olduğu noktaya kadar gelişti.

Bu emtialaşma ya da metalaşma, adım adım her yere ulaşıyor: Bir annenin rahmi bile başka şekilde çocuk sahibi olamayacak bir çift tarafından yapay döllenme ile üretilmiş embriyolarının büyümesi için kiralandığında takas değeri kazanıyor. Yakında takas değerinin üstünlüğünü ve piyasanın hükümranlığını mikrokozmostan sonsuza kadar yayarak, dış uzaydaki asteroidleri alıp satacağız.

Bu süreçte "ekonomi" ilk anlamından çok uzaklaştı. İçinde büyüdüğün toplumun *oikonomianın* asıl manasıyla alakası yok. Ürettiğimiz ve tükettiğimiz şeylerin çoğu hane halkınca üretilmiyor. Dolayısıyla, hane halkı kurallarının bugünün ekonomisinde neler olup

bittiği konusuna ışık tutma imkânı artık yok. Belki şu an ekonomi için kullanılan kelime yerine "agora (pazaryeri) kuralları" anlamına gelen *agoranomi* daha iyi bir karşılık olabilirdi. Ancak herkes hâlâ ekonomi kelimesini kullandığı için, biz de onu kullanmaya devam edeceğiz.

Piyasaların Mantığına Uzak Bir Dünya

Antik Yunan şair Homeros'un aktardığı, senin de bildiğin üzere Truva Savaşı'nın kahramanları zafer, savaş ganimeti, şeref, kralları Agamemnon'un gözüne girmek ve fazlası için savaştılar, mücadele ettiler ve hatta canlarını verdiler. Homeros bize savaşçı Akhilleus'un savaşta kazandığı ganimetlerden bazılarını Agamemnon'un kendisine istemesinden rahatsız olarak Truva çarpışmalarının çoğuna katılmayı reddettiğini anlatır. Agamemnon, Akhilleus'un yardımına çaresizce ihtiyaç duymasına rağmen parasal bir teşvik vermeyi bir an bile düşünmedi. Eğer böyle bir teklifte bulunsaydı Akhilleus şüphesiz daha da alınacaktı.

Emtia ile diğer değerleri eş tutanlar yalnızca Yunan şairler değildi. Romalı şair Ovidius, Yunan savaşçılar Ajax ile Odysseus arasındaki tartışmayı anlatır. Kazanan, yakın zamanda katledilen Akhilleus'un silahlarını alacaktır, Akhilleus'un annesinin ricası üzerine demirci tanrı Hephaistos tarafından bizzat yapılan birer başyapıttır bunlar. Ovidius'a göre Yunan generaller ölen yarı tanrının silahlarını kimin kuşanacağına karar vermeden önce her iki tarafın da argümanlarını dinlemeye karar verirler. Sonunda Truva atının kıvrak zekâlı mimarı Odysseus'un iddiaları üstün gelince, korkusuz savaşçı Ajax silah arkadaşlarının kararını duyar duymaz trajik bir şekilde yaşamına son verir.

Böyle değerli varlıklar üzerine anlaşmazlıklar bugün nasıl çözülürdü? Büyük olasılıkla bir müzayede düzenlerdik ve en çok parayı veren Akhilleus'un silahlarıyla gezme hakkını elde ederdi. O halde

neden eski Yunanlar onları açık artırmaya koymayı düşünmedi? Bu manasız ve çirkin olurdu, zira Ajax ve Odysseus için önemli olan takas değeri değil, bambaşka bir değerdi: Silah arkadaşlarının ikisinden birini Akhilleus'un silahlarını taşımaya *layık görmelerinin* onuru. Eğer açık artırma sonucu kimin alacağına karar verilseydi silahları taşımak bir utanç kaynağı olurdu. Açık artırmayı kazanan kişi, çadırında silahlara her baktığında bunları hak etmeden kazandığını hatırlayacaktı.

Bizim dünyamız ile onların dünyası arasındaki fark, piyasaları olan toplum ile günümüzün *piyasa toplumu* arasındaki farktır. Homeros'un zamanında ürünlerin yalnızca küçük bir miktarı piyasalardan geçiyordu. Emtia, piyasalar ve takas değeri antik çağlarda da vardı ve önemli bir rol oynuyordu: Fenikeliler, Yunanlar, Mısırlılar, Çinliler, Melanezyalılar ve diğer ticaret yapan halklar takas değerinde bir yerden diğerine yaşanan oynamalardan faydalanarak her çeşit ürünü dünyanın bir ucundan öbürüne taşıyorlardı. Ancak bu toplumlar piyasa mantığı ile yönetilmiyordu. Homeros'un kahramanlarını ya da Roma İmparatorluğu ve Orta Çağ'daki insanların nasıl ve neden davrandığını anlamak için, ilk ve en başta onların kültürel ve deneyimsel değerlerini anlamaya ihtiyacımız var.

Akhilleus, Odysseus ve Ajax'ın davranışları bugün Koreli ya da Amerikalı bir işinsanına nasıl pek bir şey ifade etmiyorsa, bugünkü insanların davranışları da antik çağın savaşçılarına o denli az şey ifade ederdi. Etrafımızdaki insanların nasıl böyle davrandıklarını anlamak için, davranışlarının takas değerlerinin en üst düzeyde hüküm sürdüğü piyasa toplumlarının içinde yer aldığını anlamak gerekir. Piyasa toplumlarındaki yaşam ancak ekonomik, daha doğrusu "agoranomik" şartlarda anlaşılır: Şüphesiz kültür, adetler ve inanç hâlâ önemlidir ancak piyasaların öneminin minimal ve deneyimsel değerin hâlâ geçerli olduğu bir dünyanın kalıntıları olan bu değerler bile daha çok piyasalar üzerindeki etkileri vasıtasıyla kendilerini hissettiriyorlar. Bu nedenle sohbetimiz dönüp dolaşıp ekonomiye geliyor.

Şimdiki soru: Piyasaları olan toplumlar neden ve nasıl piyasa toplumu haline geldiler?

Piyasa Toplumlarının Doğuşu

Üretim sürecinin üç temel girdiye ihtiyacı vardır:

- Doğadan çıkarılması gereken demir cevheri gibi hammaddeler, bunları işlemek için araç ve makineler, barındırmak için çitler ve binalar, tam teçhizatlı bir altyapı: Bunların hepsi "üretilen üretim araçları", ya da ekonomistlerin tabiriyle *sermaye malları* olarak bilinir.
- Bir çiftlik, bir maden, bir fabrika, atölye ya da ofis gibi bu üretimin yapıldığı arazi ya da mekân.
- Ürüne hayat verecek emek.

İlk toplumlarda bu üretim faktörlerinin hiçbiri emtia değildi. Maldılar fakat emtia değildiler. Örneğin insan emeğini ele alalım. İnsanlar her zaman çalıştılar, belki geçmişte bugünden daha çok. Emek, yani insan üretimi her yerdeydi ancak günümüzde işgücü piyasası (işverenlerin iş teklifleri yayınladıkları bir gazetenin ilan sayfalarını bir düşün) olarak adlandırdığımız şey bilinmiyordu, hatta düşünülemezdi bile. Kölelik ve feodalizm döneminde esirler ve serfler çok çalışıyorlardı ancak emeklerini efendilerine satmıyor ya da kiralamıyorlardı. Efendileri hasatlarının büyük bölümüne, çoğu zaman zor kullanma tehdidini arkalarına alarak el koyuyorlardı. Aletlerine, yani üretilen üretim araçlarına gelince, onlar da kölelerin kendisi tarafından ya da aynı yurtlukta çalışan, köleler tarafından ürettikleri aletler karşılığında beslenen zanaatkârlar tarafından elle yapılıyordu, yani aşağı yukarı herkesin bir şeylerin ucundan tuttuğu aile akşam yemeğinde olanlara benzer bir sistem vardı. Son olarak arazi de emtia değildi; ya arazi sahibi olarak doğuyordun ve aşağılık bir

eylem olarak görüldüğünden atalarının topraklarını satmayı hayal bile edemezdin, ya da köle doğuyordun ve bunun doğal sonucu olarak *asla* arazi sahibi olamazdın.

Piyasa toplumları, üretim faaliyetlerinin çoğu piyasalar üzerinden yapılmaya başlanınca meydana geldi ve saydığımız üç unsur süreç içinde takas değeri elde ederek emtiaya dönüştüler. İşçiler yeni oluşan "işgücü piyasalarında" emeklerini para karşılığında sunmak için serbest bırakıldılar. Aletler büyük ölçüde uzman zanaatkârlar tarafından üretilip satılmaya başlandı. Ve tabii oluşan yeni gayrimenkul piyasalarındaki alım, satım ve kiralamalar neticesinde araziler de sonunda bir takas değeri edindi.

Peki, bu büyük dönüşüm nasıl oldu? Neden üç üretim faktörü de kısa sürede emtiaya dönüştü?

Küresel Ticaret

Tahmin edebileceğin gibi bu uzun bir hikâye ve sana tüm detaylarıyla anlatmaya kalksam dahi beni sonuna kadar dinlemene imkân yok. Bu nedenle sana kaba hatlarıyla genel görünümü sunacağım. Her şey Avrupa'da gemi inşa tekniklerinin ilerlemesi, Çinliler tarafından icat edilen pusulanın kullanılması ve denizcilik yöntemlerindeki genel iyileşmelerle başladı. Tüm bunlar Avrupalı denizcilerin yeni deniz yolları keşfetmesini sağladı, bu da küresel ticareti tetikledi.

İngiltere, Hollanda, İspanya ve Portekiz'den yola çıkan tüccarlar gemilere İngiltere ve İskoçya'dan yün doldurdular, bunu Şangay'da Çin ipeğiyle, onu da batıya dönüşe geçmeden önce Yokohama'da Japon kılıçlarıyla değiş tokuş ettiler. Hindistan'da mola verip Mumbai'da kılıçları verip baharat aldılar, baharatları da İngiltere'ye geri getirip baştakinden çok daha fazla yün alarak tüm döngüyü yeniden başlattılar.

Bu süreçte yün, baharat, ipek ve çelik kılıçlar uluslararası değere sahip, yani takas değeri çok uluslu piyasalar tarafından belirlenen

küresel mallara dönüştüler ve yeni pazarlarda bu gibi ürünleri satan tüccarlar büyük servetler edindiler. İngiltere ve İskoçya'daki toprak sahipleri bir zamanlar kendilerinden daha düşük sosyal mevkide olan tüccar ve fırsatçı denizciler servetleriyle kendilerini gölgede bırakmaya başlayınca şaşkına döndüler ve bir noktadan sonra eskiden düşünülemez olanı düşünmeye başladılar: *Eğer bu pis tüccarları yenemiyorsak neden onlara katılmayalım?* Kale kulelerinin pencerelerinden toprağı işleyen kölelere bakarken şöyle düşündüler: *Serflere soğan ya da pancar ektirmenin faydası ne? Pancarın uluslararası piyasalarda değeri ne ki? Hiç!*

Böylece cesur bir karar verdiler: Yükselen küresel piyasalara ulaşım sunmayan pancar ve soğan gibi kolay bozulabilen ürünlerden kurtul, mülkünün sınırlarını çitle çevirerek belirle, bu yolla geniş kapalı alanlar yarat, zavallı serfleri tasfiye et ve onları yünlerini uluslararası piyasalarda büyük meblağlar karşılığında satabileceğin, itaatkâr koyun sürüleriyle değiştir. Böylece İngiltere dünya tarihinin en vahşi dönüşümlerinden biri olan toprak çevirme, namıdiğer *Çitleme* dönemine girmiş oldu.

Birkaç on yıl sonra hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. İngiliz kırsalının görünümü tamamen değişmişti. Serfler arasında yüzyıllardır devam eden, aile büyüklerinin alışkanlıklarını ve işini devralarak aynı toprak sahibi ailenin emrinde nesilden nesile aynı arazide yaşama şekli, yani devamlılık duygusu aniden sona erdi. Köylülerin yüzde yetmişinden fazlası evlerinden ve atalarının yaşadığı arazilerden atıldı. Yaşanan dönüşüm yıkıcı, zalim ve çok etkiliydi.

Böylece Britanya'nın piyasaları olan toplumdan piyasa toplumuna evrimi başlamış oldu, zira serfleri kovmak hem emeği hem de araziyi birer emtiaya dönüştürmüştü. Nasıl mı? Basit, kendimizi birden İngiltere'nin kırsalında çamurlu bir yol kenarında bulsaydık ne yapardık? Muhtemelen yakındaki köye kadar yürür, ilk kapıyı çalar ve "Bir parça ekmek ve biraz barınak için ne iş olsa yaparız," şeklinde yalvarırdık. İşte işgücü piyasası, yani arazi ya da üretim araçlarına

erişimi olmayan insanların yaşamak için emeklerini açık artırmaya sundukları, iş güçlerini emtialaştırdıkları piyasa böyle doğdu.

Tam da öyle oldu, binlerce eski serf, ellerindeki tek değer olan emeklerini sunmak üzere yollara döküldü. O güne kadar emeklerini *satmadan* çalışan atalarından farklı olarak, bu sabık köle ve serfler emek taciri olmaya, el emeklerini satmaya zorlandı. Ne yazık ki yaratmaya çalıştıkları işgücü piyasasının düzgün çalışabilmesi onlarca yıl aldı. İlk başta binlerce eski köle emeğini çok az sayıdaki alıcıya teklif ediyordu. On yıllar sonra, ancak fabrikalar kurulduğu zaman emeklerine talep arttı. O zamana kadar bunca işsiz eski köleye iş verecek yeterli sayıda işveren yoktu, bu nedenle ülkeyi açlık, hastalık ve barış zamanlarında daha önce duyulmamış düzeyde sefalet vurdu.

Arazilerin durumu da farklı değildi. Arazi sahipleri serfleri koyunlarla değiştirince yün üretimini yönetmenin bir alternatifinin, o arazinin üretebileceği kadar yünün uluslararası piyasalarda belirlenen fiyatına endeksli bir bedelle arazilerini kiralamak olduğunu fark ettiler. Bir otlak ne kadar verimliyse o kadar çok koyun barındırabiliyor, dolayısıyla yün üretebiliyor ve dönüm başına aynı oranda daha yüksek kira getiriyordu. Kısacası yün uluslararası bir fiyata sahip olduğunda, yeşil ve güzel İngiliz arazilerinin de bir fiyatı olması için tek gereken köylülerin tahliye edilerek güzel şişman koyunlarla değiştirilmesiydi.

Ancak arazileri kim kiralayıp koyun yetiştirecekti? Bazı eski serfler bunu yapabilirdi, aksi takdirde sefaletten kurtulma şansları yoktu. Böylece, yünlerini piyasada sattıkları zaman kiraya, onlara çalışan diğer eski serflerin acınacak düzeydeki maaşlarına ve kendi ailelerini geçindirmeye yetecek kadar para kazanacakları ümidiyle mal sahipleri ile kira sözleşmesi imzalamaya başladılar.

Atalardan kalma araziler emtiaya dönüştüğü anda, serflerin de bir tür tüccara dönüştüğüne dikkat ettin mi? Daha önce, feodal sistemde serfler kendilerini beslemek için toprağı işliyor, toprak sa-

hibi kendi payını kesiyordu. Üretim ve dağıtım sürecinde piyasaların hiçbir rolü yoktu. Serfler tasfiye edildikten sonra ise nüfusun çoğunluğu bir piyasaya katılmak zorunda kaldı: serflerin çoğu alın terlerini satmak için çabalayıp emeklerinin takas değerini düşünüp durdukları işgücü piyasasına katıldı. Birkaçı toprak sahibinin arazilerini işlemeye devam etti ancak tamamen farklı şartlarla; ödeyecekleri kiranın yünün fiyatına göre tayin edildiği kiracılar olarak yünün piyasa fiyatındaki dalgalanmaları endişeyle izleyen girişimcilere dönüştüler. Ataları kış geldiğinde aç kalmalarını önlemek için efendilerinin yeterince hasat payını kenara koyup koymayacağı korkusuyla yaşarken, onlar başka bir şey için endişe ediyorlardı: *Yünümüzü hem* çocuklarımızı beslemeye hem de kirayı ödemeye yetecek kadar *paraya satabilecek miyiz?*

Tarihin Gri Laboratuvarları: Fabrikalar

Çitleme hareketi sanayi toplumu dediğimiz çorbayı yapmak için gereken tüm malzemeyi bir araya getirdi. Ancak tüm aşçıların bildiği gibi sadece malzeme yetmez, ısıya da ihtiyaç vardır. Gerekli ısının gelmesi için on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar beklemek gerekti. Isının kaynağı ise yüksek bacalarından siyah dumanlar çıkaran gri, sevimsiz binalar; iç mekânları İskoç mucit James Watt tarafından tasarlanan yorulmak bilmez buhar makinelerine ev sahipliği yapan fabrikalardı. Sanayi Devrimi kapıyı çalmıştı.

"Sanayi Devrimi neden Fransa ya da Çin gibi başka bir ülkede değil de, Britanya'da başladı?" diye sorduğunu duyar gibiyim. Bunu açıklamak için çok sayıda tez öne sürüldü: Birincisine göre, ada ülkesi Britanya'nın gelişmiş denizciliği söz konusu uluslararası ticaret için pazar bulma olunca ona avantaj sağlarken, coğrafi ayrılığı onu Kıta Avrupası'nı kasıp kavuran çalkantılı savaşlardan uzak tutmuştu. İkinci teze göre adanın kömür benzeri doğal kaynaklarının zenginliği, yüksek nüfusu ve örneğin Afrikalı kölelerin İngiliz fatih-

lerin topraklarını işlediği Karayipler gibi servet üreten sömürgeleri devrimin adada başlamasına neden olmuştu. Benim karşılaştığım en ikna edici tez ise üç noktaya işaret ediyor: Büyük özel ordulara komuta eden diğer Avrupalı ya da Çinli feodal toprak sahiplerinin aksine İngiliz toprak sahiplerinin kendilerine ait orduları yoktu, bu nedenle kaba kuvvet yerine ticaret yoluyla zenginleşme daha makul bir tercihti. Aynı zamanda İngiliz toprak sahipleri nispeten güçlü bir merkezi otoritenin desteğine de sahipti; tahliyeye direnen itaatsiz serflerle karşı karşıya geldiklerinde kraliyet orduları yardımlarına koşuyordu. Son olarak, toprak sahipliğinin Britanya'da nispeten daha yoğunlaşmış olması, serflerin topraklardan sürülmesi için daha az sayıdaki toprak sahibinin uzlaşısının yetmesini sağlıyordu.

Sanayi Devrimi'nin Britanya'da *nasıl* meydana geldiğini görmek için çorba metaforuna geri dönelim ve Britanya'yı koca bir kazan olarak düşünelim. Öncelikle yukarıda bahsedilen malzemeleri zihninde bu kazana atıp (toprak sahiplerinin askeri zayıflığı, güçlü merkezi hükümet vb.) ve terbiyeleyerek bırak. Buna yün, kumaş ve maden dahil belli malların küresel ticaretinden servet sahibi olan tüccar sınıfı ve bir kısım aristokrasi üyelerini ekle. Daha sonra bir parça ekmek, iş ya da herhangi bir şey için sokaklarda dilenen işsiz eski serfleri kat. Son olarak Bay Watt'ın aynı anda binlerce dokuma tezgâhına güç verebilen buhar makinelerinden gelen ısıyı ekle ve iyice karıştır. Biraz da şansın yardımıyla Sanayi Devrimi kazanından ilk fabrikalar şekillenecektir. İşte bu fabrikalarda ya da William Blake'in tabiriyle "karanlık şeytani değirmenlerde" acınası durumdaki serf torunları yeni buhar makinelerinin yanında ter dökerek, tarihin ilk sanayi işçilerine dönüştüler.

Büyük Çelişki

Takas değerinin deneyimsel değer karşısındaki zaferi, dünyayı hem iyi hem de kötü yönde değiştirdi. Bir taraftan mal, toprak ve emeğin

emtialaşması sonucunda kölelik ve serfliğin zulüm, adaletsizlik ve sefilliği son buldu. Herkese yetecek kadar mal üretme teknolojik kapasitesiyle köleliği kaldırma ihtimali ve yeni bir bağımsızlık kavramı doğdu.

Diğer taraftan bu gelişme farklı, yeni sefalet, yoksulluk ve potansiyel kölelik şekillerini ortaya çıkardı. Piyasa toplumlarının gelişi ve sürülebilir tarlalardan kölelerin çıkarılmasıyla birlikte topraksız bu eski tarım işçileri ya sanayi işçisi, ya da toprak sahiplerine kira ödeyen taşeronlara dönüştüler. Her iki durumda da artık kendi iradeleri dışında çalışmak zorunda olmadıklarından özgürdüler, ancak özgürlükleri yeni zincirlerle birlikte geldi. Maaşlı işçiler istediklerini yapma özgürlüğüne sahip olsalar dahi artık piyasaların insafındalardı; emeklerine talip bir işveren ya da yünlerine alıcı buldukları sürece özgürdüler. Toprağa bağlı olmaksızın istedikleri yere gitmekte serbesttiler, ancak yoksulluk ve evsizlik riskiyle de karşı karşıyaydılar.

İş bulmayı başaranlar Manchester'ın boğucu fabrikalarında, Galler ya da Yorkshire kömür madenlerinde, Clyde nehri üzerindeki tersanelerde günde on dört saatin üzerinde çalıştılar. Zamanın gazeteleri İngiltere ve İskoçya'daki buhar makinelerine zincirlenerek yaşayan ve çalışan on yaşındaki çocukları haber yapıyordu. İngiltere'nin güney batısındaki Cornwall'da kalay madenlerinde hamile kadınlar çalışıyordu ve bazılarının bir başlarına tünellerde doğum yapmak zorunda kaldığı dahi oluyordu. Aynı sıralarda Jamaika'da ve sonraları ABD'nin güney eyaletlerine dönüşecek yerlerde, Afrika'daki evlerinden kaçırılarak takas değerlerine satılan kölelerin emeğine dayanılarak üretim yapılıyordu.

İnsanlık tarihinde buna benzer bir durum hiç yaşanmamıştı. İnsanoğlunun ilk dönemlerden itibaren küreselleştiği tezi belki de doğrudur, ne de olsa tüm insanların ortak kökeninin Afrika olduğunu artık biliyoruz. Ancak Sanayi Devrimi'ni ortaya çıkaran ve ondan beslenen küreselleşme türü Büyük Çelişki'ye, yani ölçüsüz servet ve akıl almaz sefaletin bir arada bulunmasına neden oldu. Sonuç olarak

geçen bölümde karşılaştığımız ve kaynağını tarım devriminden alan adaletsizlik bu dönemde baş döndürücü şekilde arttı.

"Dünyayı Döndüren Paradır!"

Bu deyimi sık sık duyarsın. İnsanlığın inanılmaz derecede bencil ve kötümser bir tasviri olsa da maalesef haklılık payı yüksek. Para bugün hayatta her şeyin başı ve sonu gibi görünse de bile, sana aslında bunun her zaman böyle olmadığını anlatmak istiyorum.

Para her zaman insanların hedeflerine ulaşmaları için önemli bir araç olmuştu ancak bugünkü kadar *kendisi için* bir hedef olmamıştı. Feodal sistemde toprak sahibi ne kadar para teklif edilirse edilsin kalesini satmayı düşünmezdi. Bunun ahlak dışı ve utanç verici olduğunu düşünürdü. Eğer ihtiyaç yüzünden böyle bir şeye zorlandıysa, kendisini küçük düşmüş ve değersiz görürdü. Günümüzde doğru fiyata satılmayacak kale, tablo ya da yat zor bulunur. Takas değerinin deneyimsel değer karşısındaki zaferiyle piyasaları olan toplumların piyasa toplumlarına evrilmesinin bir sonucu daha oldu: Para araçtan amaca dönüştü.

Sana bunun nasıl böyle olduğunun daha kısa ve öz bir açıklamasını yapmanın zamanı geldi: İnsanlık kâr etme amacını icat etti. Fakat kâr etme amacı insan tabiatının *her zaman* parçası olmamış mıydı? Hayır. Hırs, evet... Güç, altın, sanat eserleri, havalı arkadaşlar, toprak... Kesinlikle. Ancak kâr tüm bunlardan farklıydı ve hayır, çok yakın zamana kadar tarihin önemli bir aktörü değildi.

Şimdi seninle daha da ilginç bir tezi ele alalım: İnsanların bir şeyler yapması için en önemli teşvikler arasında sayılan kârın yükselişi, borca biçilen yeni bir rolle birlikte geldi.

Üçüncü Bölüm

Borç ile Kârın Evliliği

"Benim olduğum yer cehennemdir." Bu, Christopher Marlowe'un meşhur oyunu *Faustus*'ta önünde aniden beliren şeytanı görünce cehenneme gidip gitmediğini soran Doktor Faustus'a şeytan Mephistopheles'in cevabıdır. "Nereye gidersem gideyim hâlâ içindeyim," der şeytan.

Faustus'un ruhunu Mephistopheles'e satışını anlatan bu karanlık hikâyeyi henüz okumadığını biliyorum. Bu hikâyeden daha önce bahsetmeme nedenim de ürpertici ve rahatsız edici bir anlatımı olması değil, ne de olsa okuduğun Grimm masalları, içerdiği şiddet ve ve nahoş şeyler bakımından çok daha kötüydü. Hayır, sebebi bu hikâyenin çocuklar için gerçekten uygun olmayan bir kavram, yani "borç" hakkında oluşu.

Marlowe'un hikâyesi şöyle ilerler: Mephistopheles, Doktor Faustus'a cazip bir teklifle yaklaşır. Ona yirmi dört yıl boyunca mutlak güç ve sınırsız zevk verecek, karşılığında ise Faustus süre biter bitmez ona ruhunu teslim edecektir. Faustus bu konu üzerinde düşünür ve yirmi dört yıllık mutlak güç ve mutluluğun yeterli olduğuna, Mephistopheles'in zaman dolduğunda ruhuyla ne isterse ya-

pabileceğine karar verir. Böylece kabul eder. Mephistopheles güler ve ondan bir *sözleşme* imzalamasını ister. Faustus mürekkeple değil, kanıyla imzalayacaktır.

İnsanlar her zaman borca girmişlerdir. Bir komşu diğerine ihtiyaç halinde yardım ettiğinde yardım alan "size borçluyum" diyerek minnetini ifade eder. Bir sözleşme imzalamanmasa dahi iki taraf da zamanı gelince yapılan iyiliğin karşılığını bulacağını, ahlaki borcun kapanacağını bilir. Ancak bu tür bir dayanışma bizim anladığımız anlamdaki borçtan iki şekilde ayrılır; ortada bir sözleşme vardır ve bu borçlara "faiz" denen şey uygulanır.

Sözleşme "bugün sen bana yardım et, yarın da ben sana yardım ederim" şeklindeki gayriresmi anlaşmayı, takas değerleri genellikle parayla ifade edilen koşullara bağlayarak karşılıklı bir yasal yükümlülüğe dönüştürür. Borç sözleşmesi olarak bilinen bu kontrata göre, genellikle borç alan taraf (borçlu) borcu veren tarafa (alacaklı) belli bir süre sonunda borcu geri ödemenin dışında fazladan bir şeyler daha verir. Borç verme karşılığında alınan bu özel kazanca faiz adı verilir. Dolayısıyla Kaptan Kostas'a çıpasını kurtarmakta yardım ettiğin zaman gibi dayanışma amacıyla verilen borçlarda elde ettiğin şey doğru olanı yapmanın deneyimsel değeri ve yardım teklif ettiğin zaman hissettiğin iç huzurudur. Ancak bir borç sözleşmesinde, yani yasal bir sözleşmede amaç borç karşılığında fazladan getiri elde etmek, yani faiz kârı almaktır.

Doktor Faustus'un durumunda Mephistopheles elbette dayanışma peşinde değildi. Cehenneme gitmeyi çoktan hak etmiş kişileri zorla cehenneme sokmaya uğraşmaktan bıkmıştı ve daha büyük bir ödülün peşindeydi: İyi bir insanın özgür iradesiyle sonsuz işkenceyi seçmesini sağlayacaktı. Bunu da doktorumuzu adil ve özgür bir anlaşmayla *borçlandırarak* başarır. İşte, Faustus'un yirmi dört yıllık saadetinin sonunda, saatin her tik takıyla doktor ödemesi gereken korkunç "faiz"in farkına varır ve kontratı imzalamanın getirdiği umutsuzluk ve pişmanlığa daha çok batar.

Faustus ve onun Mephistopheles'e borcunun hikâyesi önemli çünkü yazıldığı dönemde piyasaları olan toplumdan piyasa toplumuna dönüşümün içinde bulunan insanların kaygılarını yansıtıyor. Marlowe'un bu oyunu takas değerinin adım adım deneyimsel değere baskın çıkmaya başladığı on altıncı yüzyılda yazması bir rastlantı değil. Bu oyun özgür irade, bağlayıcı bir kontrat, borç ve faiz gibi motifler eşliğinde modern Avrupa'nın erken döneminde kâr amacının ortaya çıkışını ve bunun sebep olduğu gerilim ile endişeyi başarıyla yansıtır.

İşte bu nedenle anlattığım Faustus ile Mephistopheles hikâyesini masalla bir tutup küçümseme, insanlık tarihinde sancılı bir dönemece, borç ile kârın ortaklığının kuruluşuna işaret eder.

Bunun nasıl olduğuna bakalım.

Büyük Dönüşüm

Feodalizm çağında fazlalığın üretimi şu şekildeydi (hatırlarsan birinci bölümde fazlalığın herhangi bir tür ekonominin oluşması için şart olduğunu konuşmuştuk):

ÜRETİM → DAĞITIM → BORÇ-KREDİ

Açıklamak gerekirse, öncelikle toprağa bağlı serfler tarlayı sürer ve mal üretirler (ÜRETİM). Daha sonra feodal toprak sahibi, polis amirini gönderip gerektiğinde zorla kendi payını alır (DAĞITIM). Son olarak, toprak sahibi aldıklarını kullandıktan sonra artan malları para karşılığında satar, bu da onun başka şeyler satın almasına, aldığı hizmetler için ödeme yapmasına ve borç vermesine yarar (BORÇ-KREDİ). Ancak arazi ve emek birer emtia haline gelir gelmez Büyük Dönüşüm başladı, artık üretimden sonra fazlalığın dağıtımına sıra geleceği yerde, dağıtım daha üretim başlamadan dahi yapılabiliyordu. İyi ama bu nasıl mümkün olabilmişti?

İngiltere'de serflerin arazilerden atıldığını ve yerlerini küçükbaş hayvanların aldığını hatırla; bu serfler daha sonra toprak sahiplerinden arazi kiralayıp yün ve mahsül üretimine nezaret ettiler, bunları kârlı şekilde satabilirlerse toprak sahibine kira ve çalıştırdıkları az sayıda işçiye de maaş ödeyebileceklerdi. Başka bir deyişle bu sabık serfler, arazi sahiplerinden parsel ve diğer topraksız serflerin emeğini kiralayarak üretim sürecini küçük ölçekli birer girişimci gibi organize ediyorlardı.

Ancak bu süreci harekete geçirmek için bu yeni küçük ölçekli girişimcilerin maaşları ödemek, tohum almak ve tabii toprak sahibine kira ödemek için henüz üretime başlamadan bir miktar paraya ihtiyaçları vardı. Girişimciye dönüşen eski köylünün yünü satılmadan önce bütün bunları ödemek için yeterli parası olmadığından, borç almak zorundaydı. Parayı ona kim veriyordu? Sıklıkla toprak sahibinin kendisi ya da borca faiz tahakkuk ettiren yerel tefeciler. Ne olursa olsun, borç önce geliyordu.

Maaşlı işçilere yapılan ödemeler, toprak sahibine verilecek kira, hammadde ve aletlere ödenecek meblağlar üretim daha başlamadan tespit edilip anlaşmaya varıldığı için girişimcinin gelecekteki gelir dağıtımına büyük ölçüde var olmalarından önce karar veriliyordu, hatta herkese ödeme yapıldıktan sonra elinde ne kadar para kalacağını bilmeyen yalnızca girişimcinin kendisiydi. Kısacası dağıtım artık üretimin önüne geçmişti.

Büyük Dönüşüm bu şekilde gelişti, borç üretim sürecinin birincil unsuru ve üretim çarklarının yağlayıcısı haline geldi. Aynı şekilde kâr da bu süreçte *kendinde bir amaca* evrildi, onsuz yeni girişimci sınıfı hayatta kalamazdı. Düşünsene, yünün fiyatı aniden çakılsa ya da bir doğal afet üretimi azaltsaydı yalnızca açlıktan ölmekle kalmaz, ödenemez borçlarla da baş başa kalırlardı. Borç sözleşmesinin ödeme vadesi yaklaştıkça giderek daha fazla umutsuzluğa saplanırlardı. Borçlandıkları anapara ve faizleri geri ödemekte aciz kalınca da sonunda Doktor Faustus gibi borç yükümlülüklerinin kölesi olurlardı!

Zenginlik ve Rekabet

Feodal sistemde, gördüğümüz gibi serfler basitçe toprak sahibi payına düşeni aldıktan sonra kalanı elde tutarak, gözetim olmadan üretim yapıyorlardı. Ücret denen şey daha keşfedilmemiş, kâr peşinde koşmak bir hayat memat meselesine dönüşmemişti ve çoğunluk için borç önemli bir mesele değildi. Bunun sonucunda servet sadece toprak sahiplerinin gösterişli evlerinde ve kalelerinde toplandı. İktidarda olanlar ise daha fazla zenginliği yatırım, ticaret ya da kâr yoluyla değil; diğer feodal toprak sahiplerini ya da insanları soyarak, kendilerini kralın yakın çevresine sokacak entrikalar çevirerek, savaşlarda çarpışarak topladılar. Hayalini kurdukları güç ve ihtişamı bu şekilde elde ediyorlardı. Kâr, zihinlerinde kavram olarak bile mevcut değildi.

Ancak kâr amacıyla çalışan iş girişimlerinin gelişiyle yeni bir servet kaynağı yaratılmış oldu. Bir musluktan banyo küvetine akan suyu hayal et. Bu kazandığın paradır. Şimdi küvetin tapasının düzgün takılmadığını düşün. Dışarıya akan su işini devam ettirebilmen için harcadığın paradır. Musluktan gelen suyun hacmi, delikten sızan suyun hacminden daha büyük olduğu sürece küvetteki su seviyesi yükselecektir. İçeri akan su ile dışarı akan su arasındaki fark ne kadar büyük olursa kâr da o kadar büyüktür; küvetteki su ne kadar yükselirse, içeride o kadar servet birikmiştir.

Feodal sistemde aristokrat sınıfın egemen pozisyonu onların siyasi, askeri, yasal ve geleneksel avantajları tarafından teminat altına alınmıştı. Teknolojiyi geliştirip verimliliği artırmaya ve bu yolla servet birikim hızını yükseltmeye nadiren ihtiyaç duyuluyordu. Buna karşılık, yükselen girişimcilerin yaşamlarını kimse ne garanti altına alıyor ne de bunu istiyordu. İşin aslı, yürürlükteki siyasi, yasal ve geleneksel sistem onların aleyhineydi, bu nedenle hayatta kalmalarını sağlayacak tek yol kârdı. Dahası, aristokratlardan farklı olarak gerekli borcu üstlenme kabiliyeti ve isteğine sahip herkes girişimci

olabilirdi, dolayısıyla her girişimci diğerleriyle kaynaklar, müşteriler ve son tahlilde hayatta kalmak için ölümcül bir rekabet içindeydi.

Kim en düşük fiyattan satabiliyorsa en çok müşteriyi o cezbediyordu. Tuttuğu işçilere en düşük ücreti kim ödüyorsa en kazançlı o oluyordu. Ve emek verimliliğini en hızlı kim artırıyorsa iki yarışı birlikte kazanıyordu. Yeni teknolojiler rekabet avantajı sağlayabiliyordu ve girişimciler bunları benimsemek için gereken tüm teşviklere sahipti. James Watt'ın atölyeleri fabrikalara çeviren buhar makineleri benzeri yeni buluşlar, aşağı yukarı bu yolla kullanılmaya başlandı.

Şüphesiz teknolojinin de bir bedeli vardı. Satın alınabilmesi için çoğu zaman daha fazla borca girilmesi gerekiyordu. İlave borç daha fazla kazanç potansiyeli kadar, işlerin ters gitmesi durumunda daha hızlı çöküş riskini de beraberinde getiriyordu. Girişimcilerin borçları, kârları ve hırsları büyüdükçe aralarındaki rekabet de giderek daha acımasız hale geldi. İflas etmemek için işçilerine mümkün olan en düşük ücreti ödemek *zorundaydılar*. İnanılmaz yeni servetler böylece borç ve artan yoksullukla yan yana büyüdü. Zenginler daha da zenginleşirken iflas edenler atölye denen cehennemlere geri dönüyor, işçiler gittikçe daha zor çalışma koşullarıyla karşı karşıya geliyordu.

Şimdi Sanayi Devrimi'ne güç veren asıl yakıtın kömürden ziyade şanslı azınlığa akla ziyan servet, diğerlerine ise kelimelere dökülemez düzeyde sefalet getiren borç olduğunu görüyorsun değil mi? Piyasa toplumlarında tüm servet borçla beslenir ve son tahlilde geçtiğimiz üç asır boyunca yaratılan olağanüstü servet de borç sayesindedir.

Doktor Faustus'un bize gösterdiği gibi dinler için cehennem neyse, piyasa toplumları için de borç odur: Nahoş ama vazgeçilemez...

Doktor Faustus, Ebenezer Scrooge'a Karşı

Faustus'a dönersek, hikâyenin bugünlerde çoğu insanın bildiği ve tiyatrolarda en çok sahnelenen versiyonunun Marlowe'un *Doktor*

Faustus'un Trajik Öyküsü değil de, ünlü Alman şair Goethe tarafından sonraları kaleme alınan *Faust* olduğunu bilmelisin. Marlowe oyununu on altıncı yüzyılın sonlarında yazmışken, Goethe *Faust*'u on dokuzuncu yüzyıl başlarında yazmıştı. Aynı hikâyenin bu iki versiyonu arasındaki temel fark büyüleyicidir, en azından ekonomik açıdan.

Marlowe'un versiyonundaki farklardan biri Doktor Faustus'un Tanrı ve onun kutsal kitabından tatmin olmadığı için Mephistopheles'i vücuda getirişidir. Onunkisi bir dini ve felsefi başkaldırıdır. Buna karşılık Goethe'nin Faust'u çok daha temel bir güdüyle, kaba ve ket vurulamaz bir güce susamışlıkla hareket eder. İkinci ve daha önemli fark ise hikâyenin sonu ile ilgili, Marlowe'un versiyonunda daha önce söylediğim gibi Doktor Faustus zaman gelip çatınca Mephistopheles'e azledilmek için yalvar yakar olur ancak faydasızdır, saat gece yarısını vurunca iblisler ortaya çıkar ve şimşek ile gökgürültüleri arasında onu cehenneme taşırlar.

Diğer taraftan, Goethe Faust'a ruhunu bağışlar. Kahramanını cehenneme göndermek yerine onun iyi ameller ve dürüst davranışlarla kefaretini ödemesine izin verir. Zamanı dolmadan önce hatasını anlayan Faust, topluma hizmet etmeye başlar ve böylece Mephistopheles *faizini* almaya geldiğinde Tanrı'nın melekleri ona müdahale ederler. "Kim çaba gösterir ve çabası uğrunda yaşarsa / Kefarete erişmesi mümkündür daima," diye şarkı söyleyerek Faust'u cennete taşırlar.

Hem borcun hem günahların bedelinin ödenmesi ifadelerindeki benzerliği fark etmiş miydin? Bu kesinlikle tesadüf değil. Borç uzun zamandır dini bir meseledir. Belki biliyorsundur, İslam günümüzde dahi faiz alınmasını yasaklamakta. Marlowe'un oyununu yazdığı dönemde Hristiyanlık da tam olarak öyleydi. Bugünün bazı Müslümanları gibi o dönemde borç üzerinden faiz toplamayı günah olarak nitelendiriyorlar ve bunu *tefecilik* diye adlandırıyorlardı. İşte bu nedenle Marlowe'un oyununu izleyenler, faiz içeren borçların öden-

mesinin de günah olduğunu düşünüyorlar ve Doktor Faustus'un cezalandırılmasını *bekliyorlardı*, zira o Mephistopheles'e faizin en üst düzeyi olan ruhunu vermekte tereddüt etmemişti. Goethe'nin yazdığı dönemde ise her şey değişmişti.

Bu değişimin sebebi Marlowe'un dönemi ile Goethe'ninki arasında piyasaları olan toplumlardan piyasa toplumlarına yaşanan geçişin büyük ölçüde borç ve faizle ilişkili olmasıdır. Borca faiz tahakkuk ettirmeyi yasaklayan dogmatik kurallar ve kanunlar askıya alınmadan Sanayi Devrimi gerçekleşemezdi. Faizin hâlâ tabu olarak görülmesi, Büyük Dönüşüm'den itibaren arazi ve emeğin emtiaya dönüşmesiyle tam bir tezat içindeydi ve bu durumun değişmesi gerekiyordu, öyle de oldu.

Bu dönüşümde on altıncı yüzyıldan itibaren Katolik Kilisesi'nden ayrılan Protestanlar büyük rol oynadılar. Protestanlık, Papa ve kardinallerin Tanrı üzerindeki tekeline karşı muhalefetten doğdu. Protestanlar otoriter ve boğucu kilisenin aracılığı olmadan herkesin Tanrı'ya ulaşabileceğini ileri sürdüler. Aniden, kendi işlerinin yöneticisi olan birey, ıslah edilmiş kilisenin temel taşı oldu. Peki bu güçlenmiş, özgür iradeli kişinin mükemmel örneği kimdi? Takas değerinin ve kâr motifinin zafere uzandığı bir çağda, Protestanlığın idolü tüccardan ve girişimcilerden başkası değildi. Beklendiği gibi, yeni Protestan ahlakı faiz karşılığı borcu ve kâr amacını Tanrı'nın iradesinin birer parçası olarak sahiplendi.

Protestanlar ve Katoliklerin yüz yılı aşan bir savaşa tutuşmaları, bunun ne kadar şiddetli bir toplumsal dönüşüm olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla seyircilerin Goethe'nin *Faust*'unun temsilleri ile aydınlandığı günlere gelindiğinde Avrupalılar anapara ile faizinin düzgün ödenmesi şartıyla artık borçlanmaya hiç de soğuk bakmamaktaydılar.

Goethe'nin Faust'unun hikâyesi, bir anlamda Charles Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı*'ndaki Ebenezer Scrooge'un hikâyesinin tersidir. Dickens'ın ahlaki mesajlar içeren meşhur hikâyesinde pinti Scrooge

tüm hayatı boyunca dağlar kadar faiz toplayarak ve çok azını harcayarak muazzam zengin olur. Hikâyenin sonunda *Gelecek Noel'in Hayaleti* ona ölümünü, nasıl hiç kimsenin onun ardından yas tutmadığını ve kendisine borçlu yoksul çiftin ölümünden sonra nasıl neşelendiğini gösterince ışığı görür, kesenin ağzını açar ve sürekli harcamaya başlar, etrafına mutluluk saçarak ilk defa hayatından zevk alır. Dikkat ettiysen Faust tam tersini yapmıştı. Faiz toplamak ve hayatın zevklerine sırt dönmek yerine, yirmi dört yıl hayatın tadını çıkarmış, karşılığında ise ciddi bir faiz ödemeye razı olmuştu.

Goethe eserini yazdığı zamanlarda toplumun bu dönüşümü tamamlamak üzere olduğunu dikkate alırsak, Scrooge mu yoksa Faust mu yeni piyasa toplumunun ihtiyaçları ile daha uyumluydu? Şüphesiz Faust. Neden? Çünkü hepimiz birer Scrooge, yani servetinin üzerine yatıp ne borç veren ne de harcayan cimriler olsaydık piyasa toplumlarının ekonomileri durma noktasına gelirdi.

Şimdi neden böyle olacağını görelim.

Dördüncü Bölüm

Bankacilik Denen Kara Büyü

Tıpkı her ekosistemdeki gibi modern bir ekonomi de geri dönüşümsüz yaşayamaz. Nasıl hayvanlar ve bitkiler sürekli olarak diğerlerinin sağladığı oksijen ve karbondioksiti yeniden kullanılır hale getiriyorsa, hayatta kalabilmek için işçiler maaşlarını ürün ve hizmetlere, işletmeler de bunlardan elde ettiği gelirleri maaşlara dönüştürerek yeniden kullanılır hale getirmelidir. Aynı şekilde, nasıl bir ekosistemdeki geri dönüşümün bozulması kuraklığa neden oluyorsa, ekonomideki geri dönüşümün bozulmasının sonucu da yıkıcı yoksulluk ve yokluktur.

Ben bu satırları yazarken ülkem ve her ne kadar Avustralya'da yaşasan da senin de ülken saydığın Yunanistan böyle bir yıkımla karşı karşıya. Avustralya, ABD, Britanya ve Avrupa'nın çoğu 1930'larda benzer bir felaket yaşamıştı. Durum öyle kötüydü ki yaşananlar ünlü Amerikalı yazar John Steinbeck'in *Gazap Üzümleri* adlı ünlü romanına esin verdi. Romanın yirmi beşinci bölümünde Steinbeck nasıl milyonlar açken tonlarca patatesin nehre döküldüğünü ve kasa kasa portakalın üzerine kerosen sıkılarak yenmez hale getirildiğini

anlatır. Geri dönüşüm yerine kötü niyetli bir yıkım vardı. Romanın bu noktasında Steinbeck şu ünlü kısmı yazdı: "Dünyada yeni meyveler yaratan insanoğlu, onların yenilebileceği bir sistem yaratamıyor, başarısızlık devletin üzerine büyük bir kederle çökmüş (...) ve insanların gözlerinde yılgınlık, ve aç insanların gözlerinde giderek büyüyen bir gazap beliriyor. Ruhlarında gazap üzümleri oluşuyor, büyüyor, ağırlaşıyor, bağbozumuna hazırlanıyor."

Bunlar nasıl olabilmişti? Cevap piyasa toplumlarının aniden geri dönüşüm kapasitelerini yitirmelerinde yatıyor. Dikkatle incelersen bu geri dönüşüm krizinin kalbinde bilindik bir figürün yer aldığını göreceksin: Bankacılar.

Bunca insanın onlardan hoşlanınama nedeni ne olabilir? Bir görüşe göre insanlar onların servetini kıskanıyor, hepsi bu. Bana kalırsa burada kıskançlıktan çok daha fazlası yatıyor, tefeciliğin günah olarak görülmekten çıkması ve bankerlerin kredi borçlarına serbestçe faiz tahakkuk ettirmeye başlamasıyla birlikte bankacılık "süper güçler" kazandı. Önde gelen ikisi de çok yüksek miktarda geri dönüşüm yaratabilme gücü ile, bu dönüşümü ani ve keskin şekilde durdurabilme gücüdür. Şimdi bunların sonuçlarını görelim.

Zaman Seyyahları Olarak Girişimciler

Girişimci bir yün üreticisinin, üretim sürecini başlatmak için gereken emtia, emek, arazi ve makineleri satın almak ve işe başlamak için toprak sahibinden borç aldığını farz edelim. Burada meydana gelen tam olarak nedir? İlk bakışta, girişimci üretmeyi umduğu yün sonunda satıldığı zaman borcunu ödeyeceği beklentisiyle borç alıyor. Ekonomik bakış açısından baktığında ise üreticinin gelecekten satın aldığı takas değerini bugüne taşıdığını söyleyebiliriz.

Bu süreci bir bilimkurgu filmi formatında tasvir etseydik, yarı geçirgen bir zar yardımıyla geleceğe bakarken diğer tarafta neler olduğunu belli belirsiz seçmeye çalışan bir yün üreticisi hayal edebilir-

dik. Bu girişimci bir fırsat gördüğünde elini kaldırıp zarın içine sokar, içeriyi biraz karıştırmaya başlar. Kendisi şimdiki zamanda kalır ancak eli gelecektedir. El yordamıyla biraz takas değeri kapar ve elini zardan çekerek tekrar günümüze getirir.

Girişimcinin geleceği yeterince isabetli öngörebildiğini varsayarsak toplanan yünün satışı tahmin ettiği kadar başarılı olacak ve borcun ödenmesi için yeterli takas değerini kazandıracaktır. Ancak yanıldıysa ve söz konusu takas değerinin olacağı bir geleceği var edemezse, zamanın akışında bozulmaya neden olacaktır. Her bilimkurgu meraklısının bildiği üzere bu, felaket demektir. Dolayısıyla girişimci borcunu ödeyemeyecek ve iflas edecektir.

Girişimciler zamanda seyahat eden fırsatçılarsa, bankacılar da onların iflah olmaz seyahat acenteleridir. Bilimkurgu analojimiz bağlamında kontrolsüz girişimcinin hırsı sonunda gelecekten sınırsız miktarda takas değerinin çalınmasına ve zaman zarı yardımıyla bugüne getirilmesine yol açar. Son olarak, küçük meblağları aile, arkadaş ya da iş ortaklarından borçlanmak mümkünse de büyük borçları temin etmek kolay değildir. İşte burada bankacılar devreye girer.

Zaman Seyahati Acentesi Olarak Bankacılar

Bankacılar ne yapar? Çoğu insan bankacıların acil nakit ihtiyacı olmayan ve tasarruf eden insanlar ile borç almak isteyen ya da paraya ihtiyacı olanlar arasında arabulucu sıfatıyla faaliyet gösterdiğine inanır. Bu görüşe göre bankacılar tasarruf sahiplerinden mevduat (yani biriktirdikleri ve bankada değerlendirmek istedikleri para) alır, kredi alanlara borç verir, tasarruf sahiplerine borçlulardan tahsil edilenden daha az faiz ödeyerek aradaki farktan kâr ederler. Çok eski zamanlarda bankacılık bu şekilde başlamış olsa bile, günümüz bankacılarını meşgul eden şey kesinlikle bu değildir.

Miriam'ın bisiklet imal ettiğini, daha hafif ve dayanıklı karbon fiberden bisiklet gövdesi yapabilmek için bir makine almayı planla-

dığını ve bankacısından beş yıl vadeli beş yüz bin euro kredi talep ettiğini farzedelim. Bankacı ona kredi vermek için bu beş yüz bin euroyu nereden bulacak? Acele edip, "Diğer müşterilerin bankaya yatırdıkları mevduattan," deme. Doğru cevap: Hiçbir yerden... Yoktan var ederek!

Nasıl mı? Çok basit. Bankacı sadece elektronik veritabanına Miriam'ın ismine ait hesap numarasına ya da müşterilerin hesap bakiyelerini gösteren deftere bir beş rakamı ve arkasından beş adet sıfır yazar. Miriam hesabını kontrol ettiğinde ATM ekranında yanıp sönen "Bakiye: Beş yüz bin euro" ibaresini görünce çok sevinir ve hemen parayı makine üreticisine aktarır. Böylece yarım milyon euro yoktan var edilmiştir.

Bir zamanlar parlak bir iktisatçı, "Bankaların para yaratma süreci o kadar basit ki akılla bağdaşmıyor," demişti. Gerçekten de öyle. Bankacıların kalem oynatmayla ya da klavyede birkaç tuşa basarak para yaratmalarına izin veren sihirli güç, olanları bilsek bizi dehşete düşürürdü. Yoktan bir değer yaratılabileceğine inanmak güç olduğu için bu gayet normal. Bankacının elindeki sihirli değnekle beş yüz bin euroyu yoktan var ettiği ana dönelim. Bankacı bir bakıma, günümüzdeki bisiklet satmak isteyen girişimci Miriam'ı zaman zarının önüne oturtarak onun bundan beş yıl sonra var olacak başarılı bisiklet imalatçısı, zengin işkadını Miriam'a ulaşmasını ve ondan yarım milyon euro alarak günümüze getirmesini, bu sayede de işine yatırım yaparak gelecekteki başarılı Miriam'ı mümkün kılmasını sağladı. Miriam'ın ilham veren girişimciden başarılı işkadınına dönüşeceği beş yıllık yolculuğu boyunca bu yarım milyon euro borcu üstlenmesi karşılığında banka da ondan faiz ve banka komisyonlarını almış oldu.

Gerçekten var olan takas değerini borç vermek gibi bir kısıtlamaları bulunmadığı için bankaların aynı yolla, yani klavyelerinde birkaç tuşa dokunma yoluyla borç üretmek için her türlü gerekçesi vardır. Ne kadar çok insana kredi verir ve dolayısıyla ekonomi

için para yaratırlarsa, kendilerine o kadar kâr kalacaktır. Tıpkı kolu çekince yemek verildiğini keşfeden ve sonunda kolu hiç durmadan çekmeye başlayan laboratuar fareleri gibi; bankacılar da durmaksızın borç verirler.

Çöküş

Bir zamanlar tedbirli bankacılar Miriam ve benzer girişimcilere yalnızca krediyi yerinde kullanacağına ve sonrasında geri ödeyebileceğine güveniyorlarsa borç verirlerdi. Başka bir deyişle bankacılar eylemlerinin zaman akışını bozmayacağından, yani gelecek "geldiğinde" kredi verdikleri Miriam'ların gelecekten aldıkları artık değeri veya fazlasını yerine koyabildiklerinden emin olmak istiyorlardı. Ancak 1920'lerden itibaren bankacılık rayından çıktı.

İki şey değişmişti. Öncelikle Sanayi Devrimi sonrasında piyasa toplumlarının ekonomileri ve tabii onlara yakıt olarak gereken borç meblağı muazzam oranda büyüdü. İkincisi ise, bankacılar işler kötüye gittiğinde kendilerini durumdan sıyırmanın yeni yollarını bulmaya başladılar. Örneğin Miriam'a kredisini verdikten sonra borcu parçalara ayırıp başka kişilere satıyorlardı. Bankaya borç verdikleri her yüz euro için beş bin yatırımcının her birine Miriam'ın beş yüz bin euroluk borcundan beş binde bir hisse veriliyordu. Neden yatırımcılar bu hisselere yatırım yapmak istemişlerdi? Çünkü banka onlara yüz euroyu bankaya mevduat olarak yatırsalar alacaklarından daha yüksek faiz veriyordu (yine de onlara ödenen toplam faiz tutarı Miriam'ın ödemeyi kabul ettiğinden daha düşüktü). Böylece bankacı beş yüz bin euro ederindeki anaparayı hemen geri almış oluyor ve Miriam borcunu ödediğinde de kâra geçiyordu. Miriam iflas edip borç yükümlülüklerini yerine getiremezse de kaybeden beş bin yatırımcı oluyordu.

Ne düşündüğünü tahmin edebiliyorum: "Bu işte bir bit yeniği olmalı." Gerçekten de var. Bankacı gelecekten Miriam'a ne kadar

çok para transfer ederse, potansiyel kârı ve diğer yatırımcılardan para kazanma kapasitesi de o kadar büyük olacak. Ancak bankacı bu gücünü daha fazla kullanıp gelecekten bugüne giderek artan bir miktarda değerin taşınmasına aracılık ederek aynı zamanda zaman akışını bozma riskini de artıracak.

Miriam'ın işinde başarılı olduğunu varsayalım: Bisikletlerini üretir; Miriam'ın makine satın aldığı imalatçı yeni işçiler istihdam eder, bu işçiler bisiklet ve diğer malları satın alır, sermayenin geri dönüşüm süreci devam eder ve piyasa toplumu gelişir. Ancak her şey ne kadar istikrarlı görünürse, bankacıların sihirli güçlerini daha sık ve daha serbestçe kullanmak için o kadar teşvikleri olur. Ve önce anlamasalar da sonunda sihirleri kara büyü âlemine geçiş yapar: Verdikleri kredilerin ekonominin kaldıramayacağı büyüklüğe ulaştığı ve elde edilen kârların bunların ödemeleri için artık yetersiz kaldığı noktaya gelinir.

Bu noktada aniden herkesin sırtını dayadığı geleceğin "gelmeyeceği" anlaşılır. İleride üretilecekleri varsayılarak gelecekten borçlanılan yüksek miktardaki değer üretilemeyince de ekonomi çöker.

Bankanın kredi verme iştahı sayesinde Miriam'ın yaptığı işin kazandırabileceğinden çok daha fazla miktarda borçlandığını varsayalım. Kredisini ödeyemeyince dükkânını kapamak zorunda kalır. Bir başka deyişle, bankanın da yardımıyla önceki benliği tarafından "dolandırıldığını" anlar. Miriam'ın yalnız olmadığını, bir sürü işyerinin kapandığını, bir sürü işçinin işsiz kaldığını düşün. Sonunda bu işçilerin alışveriş ettiği dükkânlar da zor duruma düşer. Daha çok dükkân ve işyeri kapandıkça, Miriam gibi girişimcilerin geri ödeyemediği daha çok kredi bankaların başına kalır.

Sonra bankaların başının dertte olduğu söylentileri yayılmaya başlar. Tasarruflarını kaybetme korkusuna kapılan, paralarını bankaya mütevazı bir faiz karşılığında yatırmış insanlar paralarını nakit olarak çekmeyi talep ederler. Ancak bankanın elinde yeterli nakit yoktur, zira olan da yoktan var ettikleri kredilerle birlikte borç ve-

rilmiştir. Bankanın nakit sıkıntısı içinde olduğu haberi yayılınca, "bankaya hücum" başlar: Parasını geri isteyen insanlar uzun kuyruklar oluşturur ve zavallı banka müdürü de kepenk indirmek zorunda kalır. Birdenbire bankada yüklü mevduata sahip insanlar bile beş parasız kalırlar.

Sana piyasa toplumları için borcun kaçınılmaz olduğunu, borçsuz kârın da olamayacağını ve kâr olmadan fazlalık da üretilemeyeceğini söylediğimi hatırlıyorsun, değil mi? Şimdi şunu da ekleyeyim: İflas ve ekonomik krizleri yaratan süreç, kâr ve serveti yaratan sürecin ta kendisidir.

Ekonomik çöküş dönemlerini piyasalarda durgunluk izler. Herkesin herkese borcu vardır ve kimse ödeyemez. Paralarını yatırdıkları banka iflas ettiği için tasarruf sahiplerine paralarının battığı söylenir. Gelecekte harcamak üzere parasını yastık altına koymuş olanlar bile geleceğin belirsizliğinden korkarak harcamaları keserler. Ekonominin yaslandığı geri dönüşüm süreci tersine işlemeye başlar. Miriam ve benzeri girişimciler müşterilerini kaybeder, siparişleri iptal eder ve işçi çıkarırlar. İşten çıkarılan işçiler işi sürdüren girişimcilerden mal alamaz, hayatta kalan şirketleri de uçurumun kenarına sürüklerler. Ofisler ve fabrikalar kapanır. Bir süre sonra çalışmak isteyen çok sayıda insan işsiz kalır, onları işe almak isteyen işverenler de üretecekleri malların satılmayacağı endişesini taşırlar.

Diğer taraftan aileler ev almak için çektikleri kredileri ödeyemez. Bankalar uçan milyonların bir kısmını geri almak amacıyla açık artırmalarda haraç mezat satmak üzere evlerine el koyar. Ancak satıştaki onca ev ve insanların cebindeki az parayla evler boş kalır ve böylece ev fiyatları da çöker.

Art arda iflaslar, kitlesel işsizlik, öfke... Bunlar bankacıların aşırı kibrinin arkasında bıraktığı izi sıcağı sıcağına takip eden korkunç düşmanlardır. Krizin gazabı sorumlu olsun olmasın herkesi etkiler ama ne yazık ki en çok yoksulları ve masumları vurur.

Bu baş döndürücü kıyamet sarmalına kim son verebilir?

Devletin (O Kadar da Yeni Olmayan) Yeni Rolü

Ekonomi bu yıkıcı girdaba sürüklendiği zaman yalnızca tek bir şey yardım edebilir: Devlet. On dokuzuncu yüzyıldan, yani piyasa toplumları ilk krizlerini yaşamaya başladığından beri devlet nüfuzlu vatandaşların baskısı altında müdahaleye zorlanmıştır. Peki nasıl?

Yapılacak ilk şey, şaşmaz şekilde devletin bankacılık sistemine müdahale etmesidir. Panik başladığı andan itibaren bankalar peş peşe düşerken yıkımı durduracak tek yol devletin faaliyetlerine devam etmeleri için bankalara borç vermesidir. İyi ama bu kadar kısa sürede bunca parayı devlet nereden bulacak?

"Merkez Bankası" denilen kurumu duymuş olmalısın. Her ülkenin, doğrusunu söyleyecek olursak her para biriminin, bir merkez bankası vardır. Merkez bankalarının farklı ülkelerde farklı isimleri vardır. İngiltere'de Bank of England, ABD'de Federal Reserve (kısaca Fed), Avustralya'da Reserve Bank olarak adlandırılır. Kıta Avrupası'nda ise Avrupa Merkez Bankası (European Central Bank) olarak bilinir. İsmi ne olursa olsun, merkez bankası devletin sahip olduğu bir banka gibidir, müşterileri tüm diğer bankalardır ve piyasadaki muazzam miktardaki paranın kaynağı da burasıdır.

Dilinin ucuna şu sorunun geldiğini görebiliyorum: "Peki merkez bankaları parayı nereden *alır*?" Artık doğru yanıtı verebilecek kadar şey de öğrendin: "Hiçbir yerden, parayı yoktan var ederler!" Evet, doğru. Tıpkı Miriam'ın bankacısının el çabukluğuyla hesabında para yaratıvermesi gibi merkez bankası da diğer bankaların merkez bankasındaki hesabında para yaratır. Ve Miriam'a borç veren bankanın ödeme gerçekleşene kadar Miriam'ın borcunu üstlenmesi gibi, devlet de gücünü güven inşa etmek ve paniği yatıştırmak için kullanarak, toparlanana kadar bankaların borçlarına kefil olduğunu açıklar.

Aradaki fark şudur, merkez bankası gelecek zamandan takas değeri borç alarak yoktan para var ettiği zaman kâr etme amacı yoktur. Amacı bankacıları kendilerinden kurtarmak ve ekonominin

onların kara büyüsü tarafından çökertilmesini önlemektir. Merkez bankasının diğer bankaların son borç kaynağı ve dayanağı rolü üstlenmesiyle ilginç bir ilişki ortaya çıkar: Merkez bankası diğer bankalar üzerinde belli bir yaptırım gücüne sahip olur. Teoride merkez bankası hangi bankayı kurtarıp hangisini kurtarmayacağına karar verebilir, böylece, tabii yine teoride, merkez bankaları kara büyülerini sınırlamak amacıyla bankacıların faaliyetlerine kısıtlamalar getirebilir. Pratikte ise yaşanan her zaman bir kedi fare oyunuydu; fare bankacı türlü numaralarla merkez bankası tarafından konan engelleri aşabileceği sonsuz alternatife sahipti. Merkez bankası bankacıların kontrol edilemez bir yangın çıkarmalarını ne kadar önlemeye çalışırsa çalışsın, bankacılar hemen her zaman kundaklayıp kaçtılar, panik halindeki merkez bankasını da alevleri söndürmek için yeni para nehirleri yaratmaya zorladılar.

Bıkkın halkın merkez bankasının diğer bankaları sınırlama kabiliyetine güvenin azaldığının farkına varan hükümetler ise halkı sakinleştirmek ve bankaya hücumların önüne geçmek için bir adım daha ileri gitmek zorunda kaldılar: Halkın tasarruflarını da garanti altına aldılar, yani banka iflas ederse onlara paralarını ödeme sözü verdiler. Tabii devletin merkez bankasının bunu yapabilmesinin tek yolu bu parayı da yoktan var etmektir.

"Yoktan var etmek!" Biliyorum, bu terimi ne zaman kullansam onu acayip, tuhaf, rahatsız edici buluyorsun. Çoğu insan da böyle düşünür ve pek çoğu bunun yeni bir şey olduğunu, günümüz teknolojisinin bankacılara ve hükümetlere birkaç tuşa basarak dijital hesaplara para ekleme imkânı vermesinden önce paranın daha gerçek, daha elle tutulur, daha güvenilir olduğunu varsayar. Bu görüş maalesef tamamen yanlıştır.

Emeğinin karşılığı kabuklarla ödenen Mezopotamyalı çiftçi Bay Nabuk'u hatırlıyorsun değil mi? Hatırlarsan hükümdarın emrindeki bir bürokrat bu kabuklara hasat zamanı Bay Nabuk'un payına ne kadar tahıl düşeceğini yazmıştı. İşin aslı, bu kabuklar ile merkez

bankalarının bastığı paralar arasında büyük bir fark yoktur. Merkez bankasına benzer şekilde Mezopotamyalı yöneticiler de isteseler kabuk üzerine diledikleri meblağı yazabilirlerdi. İki zaman için de aslolan, kabuklar üzerindeki ya da muhasebe defterlerindeki rakamların inandırıcı olması, yani arkalarındaki devletin servet ve istikrarı ile toprakların üretkenliğinin o para veya tahıl taahhüdünü güvenilir kılmasıdır. Devletin rolü işte bu anlamda o kadar da yeni değildir.

Gerçek anlamda "modern" ve sadece piyasa toplumları için geçerli olansa, artık yalnız devlet otoritesinin değil, bankacıların da yoktan para var etme imtiyazlarının olduğu gerçeğidir.

Bankalarla Devletin Zararlı İlişkisi

Öğrendiklerinden sonra aklına şu soru gelmiş olabilir: *"Eğer bankacılar ihtiyaç duydukları zaman devletin yardıma geleceğini biliyorsa, iyi günlerde dağıttıkları kredileri neden sınırlamak istesinler ki? İnsanların tasarruflarını ve ekonominin ödeme altyapısını korumak amacıyla bankaları kurtarmak, ama 'bankacı'ları kurtarmamak daha iyi olmaz mıydı? Neden yanlış yapan bankacıyı diğer bankacılara ders olsun diye beş parasız ortada bırakmıyoruz?"*

Maalesef bu apaçık çözüm acı gerçeklere çarpar. Çoğu zaman, hükümetten sorumlu politikacılar söz konusu bankacılardan gelen bağışlarla seçilirler. Politikacıların ne yazık ki çoğu zaman bankacılara onların politikacılara olduğu kadar, hatta daha fazla ihtiyacı vardır.

Merkez bankası yöneticileri için de durum farklı değil. Doğaüstü süper güçleri sayesinde bankacılar kendilerine denetim altındaki hükümet ya da merkez bankası tarafından çalışanlarına ödenen ücretlerin çok üstünde maaşlar tahsis ederler. Ne yazık ki görevi bankaları denetlemek olan devlet memurları çoğu zaman kamu hizmetinden emekli olduktan sonra aynı bankaların iş tekliflerini kabul ederler. Onları bekleyen büyük ödülün bilincindeki bu görevlilerin

denetimleri altındaki bankalara karşı dik durmaları gerçekten kahramanca bir davranış olurdu, ne yazık ki kahramanlar ezelden beri çok zor bulunuyor.

Bankacılar ile devlet arasındaki bu zararlı ilişki sayesinde bankacıların dikkatli olmaları için hiçbir gerekçeleri yoktur. Evet, ekonomik çöküş sonrası faaliyetlerini bir süreliğine kısıtlarlar. Hız yaparken ceza yiyen bir sürücü gibi bir süre limitin altında sürerler ancak kısa zaman sonra kendilerini yeniden hız yaparken bulurlar. Devlet kurumları onları mali destekle kurtardıktan ve istikrar geri döndükten çok kısa süre sonra, bankacılar yeniden gelecek hiç gelmeyecekmiş gibi para yaratmaya başlarlar.

Bu can sıkıcı hikâyeyi sonlandırırken temel bir çelişkiyle karşı karşıya geliyoruz: Bankacıların piyasa toplumlarında yarattığı istikrarsızlık azaltılabilir ancak hiçbir zaman ortadan kaldırılamaz. Nedeni gayet basittir; ekonominin yakıtı niteliğindeki borcu onlar üretmektedir. İşin çelişkisine gelince, devlet istikrarı sağlamakta ne kadar başarılı olursa koşullar daha fazla borç üretmek için o kadar elverişli olur, bankacılar da aynı oranda kontrolden çıkmaya başlarlar ve sonunda kontrolden çıktıkları ölçekte büyük bir krize neden olurlar.

Ödenemez Borçlar

Borç alan kimse iflas eder ve borçlarını ödeyemez duruma düşerse ne yapılmalıdır? Tek bir şey yapılabilir, borçlar affedilmeli ya da ekonomi terimiyle *borç silinmelidir.* Bir kişinin başkasına olan borcunu ödeyememesi ahlaki değil, pratik bir konudur.

İngiltere'de Victoria döneminin başlarında borcunu ödeyemeyenler kanun gereği borcun tamamını faiziyle ödeyene kadar borçluların tutulduğu özel hapishanelere kapatılıyordu. Bugün de belli ülkelere borçlarını ödeyemedikleri zaman aynı şekilde davranıldığı söylenebilir, örneğin Yunanistan benzer bir durumda. Ancak in-

sanlar piyasa toplumlarının on dokuzuncu yüzyılın durgunluk ve krizlerinden ancak kanunların değiştirilerek her borcun kutsal olmadığının kabulüyle çıkabildiğini sıkça unutuyorlar. Sence bu düzenleme neden yapıldı?

Bir sebebi, bir şirket iflasının sahiplerinin hapse atılıp evleri dâhil her şeylerini kaybetmeleri anlamına geldiği zamanlarda yalnızca çok zengin ya da aptal girişimciler büyük kredileri ödeyememe riskini alarak büyük projeler üstleniyorlardı. Ancak piyasa toplumlarında elektrik santrali ya da demiryolu gibi çok pahalı şeyleri inşa edebilmek ve şirketlerin belli bir oranın üzerinde büyümeleri için, kanunun yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Böylece bir işyeri iflas ederse yalnızca o işyerine ait mallar kaybedilecekti; işyerini yöneten kişinin özel tasarruflarına, evine ve şahsi mallarınaysa el konmayacaktı. Bu, sonraları "sınırlı sorumluluk" olarak bilinmeye başladı (Şirket sahibi olmayan insanların icra memurlarına karşı korunması yokken, şirket sahibi girişimcilere bu korumanın tahsis edilmesi son derece ironiktir).

Daha ağır basan nedense, eğer bir borç hiç silinmezse, iflas etmiş işyerleri ya da ailelerin sonsuza kadar iflas etmiş olarak kalacakları gerçeğiydi çünkü en basitinden kimse iflas etmiş birisine borç vermez. Ödenememiş borçlara gırtlağa kadar batmışken işçi çalıştıramaz, ev satın alamaz ya da çocuklarını üniversiteye gönderemezler. Mesela söz konusu işyeri meyve üreten bir çiftlikse ve sahipleri yetiştirdikleri ürünün fiyatı düşüp de ödenemez borçlarla karşı karşıya gelirlerse, tıpkı Steinbeck'in *Gazap Üzümleri*'nde tarif ettiği gibi etraftakiler açlıktan ölüyor olsa bile meyvelerinin büyük bölümünü imha ederek meyve kıtlığı yaratmaya ve böylece fiyatları yükseltmeye çalışabilirler. Aynı şekilde, tıpkı bugün Yunanistan'da olduğu gibi, bir hükümet sürekli iflas halinde tutulur ve borçlarını ödeyebilirmiş gibi davranmaya zorlanırsa, durumunda hiçbir düzelme olmadan sürekli işyerlerini ve aileleri ağır vergilerle ezmek zorunda kalır.

Hiçbir şirket, aile ya da ülke ödenemez borçların pençesinde son-

suza dek kıvranarak düze çıkamaz. Bu yüzden tıpkı orman yangınlarını engellemek için düşen kuru dalların zaman zaman toplanıp yakılmasına ihtiyaç duyulduğu gibi, bazı borçların da zaman zaman affedilmesi ya da azaltılması gerektiği genel kabul görmüştür.

Doğal olarak alacaklılar, yani borçlanılanlar, bunları duyar duymaz kıyameti koparırlar; borç affı konusunda en büyük kıyameti koparanlar da genellikle bankacılardır. Bankacılar bu tarz afların siyasetçilerce çıkarılmasına engel olmak için tüm nüfuzlarını kullanırlar. Üstelik bu afları zorunlu kılan tedbirsizliğin bir numaralı kaynağı da, çöküş geldiği zaman kişisel servetlerini, hatta şirketlerinin kontrolünü kaybetme korkusunu en az yaşayacak olanlar da kendileridir. Eğer çifte standart örneği arıyorsan bundan iyisi zor bulunur.

Bankacılar hariç hükümetler dahil başka hiçbir borçlunun kurtarılmadığı bir dünya: İhtimallerin en kötüsü. Aslında bu ekonominin yalnızca istikrarsızlık, başarısızlık ve gazap üzümleri ürettiği kısır bir dünyadır.

Bankacıların toplum ve politikacılar üzerindeki dehşet verici etkisi karşısında ne yapılabilir? Bu şekilde kapana kısıldıkları zaman vatandaşların tek kurtuluşu ödenemeyen borçların silinmesi için devletin koordineli müdahalesini talep etmektir. Havanın borç sisinden temizlenmesinin tek yolu budur ve ancak o zaman iyileşme süreci başlayabilir. Başka bir deyişle, sendeleyen bir ekonomiyi canlandırmanın tek yolu politikadır. Aynı zamanda politika sendelemenin temel nedenlerine çare bulunacak da tek yoldur, ancak bu daha sonra ele alınacak bir konu.

Gerekli Parazit

Büyüyüp ekonomide daha fazla iniş çıkışa tanık oldukça akıllara durgunluk veren bir ikiyüzlülükle karşılaşacaksın: İyi zamanlarda bankacılar, girişimciler –ya da genel olarak zenginler– devletin karşısında durma eğilimdedirler; onu "büyümenin önündeki en-

gel", özel sektörü vergilendirerek beslenen bir "parazit", "özgürlük ve girişimciliğin düşmanı" görüp eleştirirler. Aralarında daha da ileri giderek devletin ahlaki açıdan topluma hizmet gibi bir görevi ya da hakkı olmadığını öne sürenler dahi olmuştur; bunu da, "Toplum diye bir şey yoktur, yalnızca bireyler ve aileler vardır,"[1] ya da, "Toplum devletin ona hizmet edebilmesini mümkün kılacak kadar iyi tanımlanmamıştır," gibi ifadelerle desteklemeye çalışmışlardır. Ancak ne zaman eylemleri sonucu bir ekonomik felaket meydana gelse, devletin ekonomi üzerindeki etkisine karşı en hiddetli konuşmaları yapanlar birdenbire devletçi kesilir, "İhtiyacımız olduğunda hükümet nerede?" diye bağırmaya başlarlar.

Bu yeni bir çelişki değildir, nüfuzluların devletle her zaman problemli sürmüş ilişkisinin bir yansımasıdır. Bir yandan devletin zenginleşmelerine sınır koyucu müdahalesinden korkarken, öte yandan buna şiddetle ihtiyaç duyarlar. Piyasa toplumlarının yarattığı eşitsizlik, yani muazzam zenginliklerin yanı başında yoksunluk ve yokluğun kol gezmesi onları ürkütür. Öyle ya, bir gün asmalar gazap üzümlerini taşıyamaz olur da umutsuz yığınlar çitlerle çevrili villalarının önünde toplanmaya başlarsa onları güçlü bir devletten başka kim koruyabilir? Ama devletin ayaktakımını kontrol altında tutacak gücü varsa ve bir gün bu yığınların eline geçecek olursa, *onların* mülklerine el koyacak ve *onları* sokağa atacak güce de sahip olacaktır.

Devlete karşı ortaya atılan en yaygın görüşlerinden biri, servetin kahraman bireyler tarafından, bireysel olarak üretildiğidir. Dolayısıyla vergilendirme de kendilerinin hakkı olana haksız yere el konması olarak görülür. Oysa bu görüş gerçeğe çok uzaktır. Bunu görebilmek için tekrar piyasa toplumlarının başlangıcına, serflerin atalarının topraklarından kovulduğu zamana dönelim.

Sence toprak sahipleri serfleri nasıl kolayca başlarından atabildi?

[1] İngiltere eski başbakanı Margaret Thatcher'a ait bu söz, zamanında büyük tepki toplamıştı. (ed.n.)

Tabii ki devletin yardımıyla. Kral ve hükümeti toprak sahiplerine yardım eli uzattı ve köylü isyanlarını bastırmak için asker gönderdi. Peki sence piyasa toplumlarının temelini oluşturan bu yeni düzen nasıl korundu? Manchester, Birmingham ve Londra'nın kenar mahallelerinde insan onuruna aykırı koşullarda yaşayan çoğunluğa karşı birkaç sokak ötede lüks içinde yaşayanları kim korudu? En basit tabirle, şahsi servetler devlet destekli şiddetin himayesinde inşa edilip korundu.

Devlet destekli şiddet, hükümetlerin o günden bugüne nüfuzlulara sağladığı tek olanak değildir. Devlet ne zaman malların nakledilmesi için yollar, tüneller ve köprüler yapar, işçilerin sağlık ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için hastaneler ve okullar inşa eder, yoksul ve işsizleri destekler, şehir ve kasabaların güvenliğini sağlar; kısacası ne zaman gücünü ve gelirlerini toplumun istikrar ve barış içinde işlemesini sağlamaya harcarsa bireylere, özellikle de nüfuzlu olanlara servet edinmeleri için gerekli fırsatları kovalayabilecek altyapıyı temin etmiştir. Bu açıdan bakıldığında devletin her zaman zenginlere muhteşem bir sigorta poliçesi sunduğu söylenebilir. Ve zenginler bu iyiliğe, prim ödemekten kaçmak için ne gerekiyorsa onu yaparak karşılık vermişlerdir.

Aslında servet yaratılması için gerekli şartları oluşturan yalnız devlet değildir. Biraz düşünürsen bütün servetlerin kaynakların geri dönüşümü ve bilginin zaman içindeki birikimiyle ortaklaşa üretildiğini görebilirsin: İşçilerin onları işe almaları için girişimcilere, girişimcilerin ise ürünlerini almaları için işçilere ihtiyacı vardır. Girişimcilerin kredi almak için bankalara, bankaların ise faiz almak için girişimcilere ihtiyacı vardır. Bankaların onları koruyacak devlete, devletin ise ekonomiyi döndürecek bankalara ihtiyacı vardır. Mucitler biliminsanlarının fikirlerini araklamaya, başka mucitlerin buluşlarını ise sabote etmeye çalışırlar. Kısacası ekonomiyi herkes şu veya bu şekilde sırtlar.

Kamu Borcu: Makinedeki Hayalet

Devletin servetlerini büyütebilecekleri şartları sağlamaya devam etmesini daima talep etseler de, toplumun güçlü ve nüfuzluları ne zaman önlerine bir fatura konsa homurdanır, söylenir, şikâyet ve itiraz ederler. Tabii devlet üzerinde büyük etkileri olduğundan bu durum tuhaf bir hal alır: İstenen vergi, devletin doğrudan ya da dolaylı olarak onların yararına harcadığına oranla çoğunlukla düşük kalma eğilimindedir. İşçilere gelince, maaşları zaten tarihin büyük çoğunluğunda kendilerini ve çocuklarını doyurmaya ancak yettiğinden vergileri de hiçbir zaman yeterli bir meblağa ulaşmaz. Peki, aradaki açık nasıl kapatılır? Cevap: Kamu borcuyla, yani devletin borçlandığı parayla. Peki devlete gerekli borcu kim temin eder? Bankacılar tabii ki! Peki bankacılar parayı nereden bulur? Miriam'ın kredisinde yaptıkları gibi yoktan var ettiklerini tekrar söylememe gerek yok sanırım. Şimdi dikkat edersen az vergi ödemenin nasıl bankacıların iki kat lehine işlediğini görebilirsin.

Oysa televizyon ve basında siyasetçilerin sözü dönüp dolaşıp kamu borcuna getirmelerini ve devamlı onu dizginleme vaadinde bulunmalarını izleyince kamu borcunun feci bir şey olduğu, çiçek hastalığı gibi ortadan kaldırılması gerektiği sanrısına kapılabilirsin. Devletin iş dünyasının önünde engel olduğunu düşünenlere göre, imkânlarının ötesinde harcama yapan ve defterlerini dengeleyemeyen bir hükümet felakete doğru yol almaktadır. Bu saçmalığa inanma. Çok fazla kamu borcunun şiddetli baş ağrılarına yol açabileceği doğruysa da, çok azı da problemdir. Devletin gelirinin üzerinde harcama yapmasının kanunla yasaklandığı Singapur'da bile hükümet neden borç almayı gerekli görüyor? Balıkların suya ne kadar ihtiyacı varsa, piyasa toplumu bankacılarının da borca o kadar ihtiyaçları vardır. Piyasa toplumları kamu borcu olmadan işleyemez.

Diyelim ki hükümet bir bankadan on yıl için yüz milyon euro

borç aldı, bunun karşılığında bankacıya bir kâğıt parçası, borç senedi verir ve bununla on yıl sonra bankacıya parayı geri ödemeyi ve ilaveten yıllık örneğin beş milyon euroyu da faiz olarak ödemeyi hukuken garanti eder. Bu borç senedine tahvil denir. Zenginler hükümetin borçlanmasını gereksiz kılacak vergi miktarını ödemeyi reddettikleri için devlet çarkı döndürebilmek; yani yollar, hastaneler, okullar, karakollar gibi şeyleri var edebilmek için tahvil ihraç eder ve bunları bankalar ile zenginlere "satar". Muhtelif projelere para harcayarak, malzeme satın alarak ve maaş ödeyerek hükümet de bankalar dahil herkesin faydalandığı ekonominin geri dönüşüm sürecini doğrudan desteklemiş olur.

Fakat bankalar devlet tahvillerinden yalnızca böyle faydalanmaz. Bankaların en nefret ettiği şey nakittir, kasalarında ya da bilançolarında bekleyen para faiz getirmez. Üstelik birkaç tasarruf sahibi aynı anda paralarını geri isterse bir anda savunmasız ve zayıf duruma düşerler, şu ana kadar anlattıklarımdan bunu iyice anladığını umuyorum. Dolayısıyla bankacıların paralarını talep eden tasarruf sahiplerine ödeme yapmak için gereğinde derhal satabilecekleri bir araca ihtiyaçları vardır. Devlet tahvilleri bu iş için mükemmeldir. Hükümetin sözünde duracağına herkes güvendiği sürece tahvillere talep olacaktır. Bu açıdan tahviller gerçekten eşsizdir, başka hiçbir borç bu kadar kolay piyasaya sürülüp geri dönüştürülemez. Uzun sözün kısası, bankacılar devlet tahvillerine bayılır: Yalnızca güvenli bir şekilde makul bir faiz getirdikleri için değil (hatta o kadar güvenlidirler ki diğer bankalardan borç almak için teminat olarak da gösterilebilirler), emtia olarak da kullanılabildikleri, bir başka deyişle bankacının acil paraya ihtiyacı varsa tıpkı bir yağlıboya tablo ya da klasik bir araba gibi kolayca paraya çevrilebildikleri için. Bankacılık jargonunda "varlıkların en likit olanı" ve bankacılık sisteminin çarklarını yağlayıp döndüren tahvildir.

İşin aslı, dar zamanlarda bankacılar hükümetle irtibata geçip

merkez bankasının onları kurtarmasını talep ettiklerinde merkez bankası bunu önceden gördüğümüz gibi para basmanın yanı sıra daha fazla tahvil ihraç ederek yapar; bu tahvillerle çoğunlukla yabancı bankalara borçlanarak parayı yerel bankalara aktarırlar.

Şimdi yavaş yavaş kamu borcunun adi borçlardan farkını görmeye başlıyoruz. Kamu borcu dediğimiz şey günümüz piyasa toplumlarının iktidar ilişkilerinin bir ürünü, zenginlerin üzerlerine düşen payı ödemeyi reddetmelerinin zorunlu bir sonucudur. Aynı zamanda da sakar bankacıların onun yokluğunda oluşabilecek büyük kazaların çoğundan kurtulmalarını sağlayan bir tampondur. Her şeyi bir arada tutan, kötü zamanlarda sistemin dağılmasını esneyerek önleyen bir lastik bant gibidir.

İlk insanın gece başını kaldırıp gökyüzüne bakması ve onun azameti karşısında hayrete düşmesinin nedenini düşünmesinden beri içimizde merak, korku, ümit gibi tarifsiz duyguların kaynağı, anlaşılmaz bir şeyler olduğunu hissettik. Filozof ve yazarlar bu şeye, bizi biz yapan bu görünmez güce "makinedeki hayalet" dediler. Politikacılar, iktisatçılar ve yorumcular kamu borcundan bir illetmiş gibi bahsettiklerinde onun bundan çok daha fazlası olduğunu anımsa. Piyasa toplumlarının iyi kötü işlemesini sağlayan "makinedeki hayalet", kamu borcunun ta kendisidir. Muktedirlerin veya sözcülerinin devleti şeytanlaştırdıkları, kamu borcu hakkında atıp tuttukları zaman onların aslında devlete hayati bir organ kadar ihtiyaç duyduklarını anımsa.

Dahası...

Bankacılığın kara büyüsü piyasa toplumlarının istikrarını bozar. Güç ve para dağılımını sürekli çarpıtır, servet üretimini iyi zamanlarda katbekat artırırken kriz zamanlarında servet yıkımını aynı şekilde katbekat hızlandırır. Yine de haklarını yemeyelim, sonuçta

bankacılar güçlü katalizörlerden fazlası değildirler. Piyasa toplumunun daimi istikrarsızlığının temelinde başka bir problem, insan emeği ve para adlı iki tuhaf emtianın çarpık nitelikleri yatar.

Şimdi bunlara dönelim ve onları eski bir efsanenin güçlü merceği altına koyarak aydınlatalım.

Beşinci Bölüm

İki Ödipal Piyasa

1989 yılında arkadaşım Vasily ekonomi doktorasını yeni almıştı, iş bulmaya çalışıyor ancak arayışları bir yere varamıyordu. Her geçen ay çıtayı biraz daha aşağıya çekiyor, gittikçe daha düşük işlere başvuruyordu. Sonunda hayal kırıklığı içinde Birleşik Krallık'tan yeni taşındığım Avustralya'ya mektup gönderdi, içinde şu cümle geçiyordu: "Bir insanın başına gelebilecek en kötü şey ne biliyor musun? Çaresizlikten ruhunu şeytana satacak hale geliyorsun ama şeytan bile ilgilenmiyor!"

Büyük Mecburiyet tarafından baskı altında tutulan, üç kuruşa çalışmaya razı olduğu halde yine de iş bulamayan insanlar işte tam böyle hissediyorlar. Umarım sen kendini asla bu durumda bulmazsın ancak milyonlarca insanın bu noktada olduğunu da bilmelisin. Bu gerçeği inkârda ısrar edenlere de kanmayacağını umuyorum. Neden böyle yaptıklarını açıklamak için sana bir diğer arkadaşım Andreas'la ilgili bir hikâye anlatayım.

Andreas, Patmos adasındaki muhteşem yazlık evini satamadığından şikâyet edip duruyordu. Ben de ona on euro karşılığında evi hemen satın almayı teklif ettim. Güldü, niyetimin bir şeyi satamamak ile istediğin fiyatın verilmemesi arasındaki farkı espriyle

vurgulamak olduğunu anlamıştı. Ancak bazı insanları, "İşsizlik diye bir şey yoktur, yalnızca yeterince düşük fiyatla çalışmayı reddeden işçiler vardır," şeklinde düşünme yanlışına iten de bu farktır.

İşsizlik İnkârcıları

Kurban olmaktan beteri kendi kurbanlığınla suçlanmaktır herhalde. Zorbaların en sevdiği taktikler arasındadır ve özellikle kadınlar maalesef bunun acısını uzun süredir çekiyorlar. Aslında bu kitabın en başında açıkladığım tutumun, Aborijinlere yapılan zulme kendi yetersizliklerinin yol açtığı görüşünün aynısıdır.

Benim taktığım isimle "işsizlik inkârcıları" aynen şöyle düşünür: Eğer işsiz kimsenin emeği bir işverene *biraz* değer üretebilseydi, *azıcık* dahi olsa, işveren ona *bir şey* ödemek isterdi. Tıpkı benim Andreas'a Patmos'taki yazlığı için on euro ödemeye hazır olmam gibi, bazı işverenler de Vasily'i seve seve aylık elli euroya işe almak isterdi. Dolayısıyla Vasily elli euroya çalışmak istemiyorsa, bu ücretli iş bulamadığı anlamına gelmez, tıpkı Andreas gibi, talep ettiği fiyatı ödemeye razı kimseyi bulamadığı anlamına gelir. Daha yüksek fiyat ya da ücretlerde diretmek Andreas ile Vasily'nin *tercihi* değil midir? Eğer Vasily elli euronun barınma ve beslenme, kısacası yaşamak için yeterli olmadığını söyleyerek itiraz ederse işsizlik inkârcıları omuz silkerek Afrika'da halihazırda pek çok insanın çok daha azına yaşadığı gerçeğine işaret ederler. Vasily'nin tek yapması gereken beklentisini düşürmektir.

Bu gibi savların tahammül edilemez alçaklığını bir kenara bırakırsak pratik, nesnel anlamda da ciddi kusurları vardır. Bunları anlamak için Andreas'ın evini satması ile Vasily'nin emeğini satması arasına bir çizgi çekmemiz gerekir. Andreas ve onun gibi evini satmak isteyenler *birlikte* fiyatları dibe çekseler, eninde sonunda hepsi evine alıcı bulur. Ancak Vasily ve diğer işsizler birlikte maaş taleple-

rini düşürseler ve birkaç kuruşa çalışmaya razı olsalar bile, muhtemelen sonunda emeklerine daha da az talep bulacaklardır.

Bunun nedenini görmek için iki yüz yıl önce Fransız felsefeci Jean-Jacques Rousseau'nun anlattığı hikâyeye dönmemiz gerekiyor.

Geyik, Yabantavşanları ve İyimserliğin Gücü

Ormanda bir grup avcıyı gözümüzün önüne getirelim. Aileleriyle birlikte ziyafet çekmek umuduyla ellerinde yalnızca ağ, yay ve oklarla geyik avlamak için yola çıkarlar. Ağaçsız açık bir alanda geyik görür, ürkütmemeye çalışarak etrafını kuşatırlar. Planları onu çepeçevre sarmak, ağlarına takmak ve bu kadar cüsseli ve güçlü bir yaratığı alaşağı etmek için uzaktan etkisiz kalan yay ve oklarıyla öldürmektir. Sorun, fark edilmeden hayvanın etrafını sarmak çok zaman alacaktır ve hava kararmadan bunu başaramazlarsa, aileleriyle birlikte aç kalacaklardır. Avcılardan birinin bile bir hata yapmasının başarısızlığı garantilediğini de bilmektedirler.

Şimdi aynı ormanda oradan oraya zıplayan birkaç yabantavşanı da olduğunu düşünelim. Avcılar yabantavşanlarını oklarıyla kolayca öldürebilir, ancak tek bir tavşan aileyi tek bir öğünden fazla doyuramazken bir geyik bütün kabileyi günlerce tok tutar ve avcılardan biri bile dikkatini yabantavşanlarına verirse geyik avı planı bozulacaktır.

Bu, avcıların ikilemidir. Hep birlikte bir geyik yakalamak, mükemmel akşam yemeğini pişirmek, şarkılar söylemek, neşelenmek, keyifle uykuya dalmak ve bunları yıllar boyu tekrarlamak isterler elbette. Her biri diğerlerinin av planına bağlı kalacağından emin olsa, herkes elinden geleni yapacak ve kimse zıplayan tavşanlarla ilgilenmeyecektir. Ama avcılardan biri bile diğerinin görevini yapamayacağı düşüncesine kapılırsa geyiğin kaçacağını varsayacak ve kampa eli boş dönmemek için yabantavşanı avlamaya dönecektir. Tabii diğerleri de onu takip edecek, sonunda bütün grubu geyikten vazgeçmeye zorlayacaklardır.

Buradaki önemli noktaları not edelim:

- Avcılar tek başlarına tavşan avlamak yerine geyiği birlikte avlamayı tercih ederler.
- Diğerlerinin de aynı şeyi yapacaklarından emin oldukları sürece her biri kendisini geyik avına adayacaktır.
- Sonuçta, geyiği mükemmel bir uyum içinde avlayacaklarına *inanırlarsa*, geyiği mükemmel bir uyum içinde avlayacaklardır. Aynı şekilde, *inanmazlarsa* da bunu başaramayacaklardır.

Bu, iyimserliğin gücü kadar kötümserliğin şeytani çekimini de gösteren güzel bir örnek. Geyik avı bağlamında iyimserlik de, kötümserlik de birer "kendini gerçekleştiren kehanet" niteliğinde. Rousseau'nun alegorisinin özü de bu: Eğer bir amaç yalnızca toplu olarak gerçekleştirilebilecekse, başarılı olmak için her bireyin yalnızca uyum içinde çalışması yetmez, *diğer* tüm *bireylerin de* öyle yapacağına inanması gerekir.

Emek Neden Ev, Araba ya da Domatese Benzemez

Rousseau'nun geyik ile yabantavşanları hikâyesi işgücü piyasası ile diğer piyasalar ve tabii Vasily ile Andreas arasındaki ciddi farkı ortaya koyuyor.

Andreas'ın evini satın almanın esas nedeninin o evde kalmanın sahibine güzel Patmos adasında müthiş hafta sonları ve yazlar geçirmesini sağlamak olduğunu not ederek başlayalım. Parlak kırmızı bir Ferrari için de aynı şey geçerlidir, birileri onu sürmekten (ya da başkalarının onu sürerken izlemesinden) keyif aldığı sürece bir çekim nesnesi olmaya devam edecektir. Domatesler de çürümedikleri takdirde midenizi doldurmak için lezzetli bir yol sağlar. Her durumda; evin, arabanı ya da domateslerin takas değeri nihayetinde onun deneyimsel değerine dayanır.

Ancak arabalar için geçerli sayılan, bir tamircinin verdiği hizmet için geçerli değildir. Ve domatesler için geçerli olan şey onları

yetiştiren çiftçi için her zaman mümkün olmaz, tabii benim işsiz arkadaşım Vasily için de. Zira Patmos'taki ev, kırmızı Ferrari ya da domateslerden farklı olarak hiç kimse tamircinin, çiftçinin ya da Vasily'nin emeğini "kendisi" için istemez.

Diyelim ki buzdolabı üreten bir fabrika sahibi Maria, Vasily'i işe almak istedi. Onu işe alma kararının Vasily'nin fabrikada bulunmasından sağlanacak bir deneyimsel değerle ilgisi olmadığı açık. Burada yalnızca iki takas değerinin kıyaslanması söz konusu: Bir tarafta Vasily'nin üretimine katkıda bulunacağı ilave ürünler ve onların getireceği ek gelir, diğer tarafta ise Vasily'e ödenecek aylık maaş ve fazladan işçi alınmasından doğan muhtelif harcamalar nedeniyle feda edilecek olan takas değeri var.

Maria'nın Vasily'i işe alınca ayda beş tane daha buzdolabı üreteceğini düşündüğünü varsayalım. Onu işe alması, dışarıda beş buzdolabını satın alacak müşteri olduğuna ve onların ödeyeceği toplam miktarın Vasily'i işe almanın toplam maliyetinin üzerine çıkacağına inanmasına bağlı. Başka bir deyişle, her şey dışarıda bir yerlerde yalnızca buzdolabına ihtiyaç duyan değil, onun için yeterli meblağı ödeyecek imkâna da sahip en az beş kişi bulunduğundan emin olmasına bağlı.

Eğer işyeri sahibi farklı Maria'ların hepsi piyasa koşullarının iyi olduğundan ve harcayacak paraya sahip yeterli sayıda müşterinin gelmeye devam edeceğinden eminlerse, her biri farklı Vasily'leri işe alacak, onlar da artan gelirleri karşılığında buzdolabı, bisiklet ve diğer şeyleri satın alabilir hale gelecekler. Bu şekilde muhtelif Maria'ların iyimser beklentileri gerçekleşecek. Aynı şekilde, eğer tüm Maria'ların yüzü asıksa ve satışların düşmesini bekliyorlarsa Vasily'leri işe almaktan kaçınacaklar, gelirler yerinde saymaya devam edecek, buzdolabı piyasası durgunluğa girecek ve tahmin edebileceğin gibi Maria ve diğer girişimciler kötümser beklentilerinin gerçekleştiği sonucuna varacaklar.

Şüphesiz Maria bir işkadını olarak bunu herkesten iyi bilir, an-

cak bu vereceği kararı kesinlikle kolaylaştırmaz. Dolayısıyla Maria gece yatağında buzdolabı işini büyütmek için Vasily ve diğerlerini işe alıp alınamayı düşünüp durmaktadır. Uyuyamaz, e-postalarını ve son haberleri kontrol etmek için bilgisayarını açar. Gözü ilginç bir manşete takılır:

İŞÇİ SENDİKALARI BAŞKANLARI İŞSİZLİKLE SAVAŞ İÇİN ÜYELERİNİN MAAŞLARINDA %20 KESİNTİ YAPILMASINI KABUL ETTİKLERİNİ AÇIKLADILAR

Bitişikteki makale de işsizlik inkârcılarının maaşlar yeterince düşerse işsizlerin iş bulacağı görüşüne sendika liderlerini ikna ettiklerini açıklamaktadır. Sence Maria'nın bu habere tepkisi nasıl olur?

İşsizlik inkârcılarına bakarsak Maria keyifle, "Harika! Maaşlar yüzde yirmi düştüğüne göre Vasily ve diğerlerini işe almak artık çok daha kolay. Yarın ilk iş bunu halledeyim!" diyecek ve uykuya dalacaktır. Doğrusu diğer değişkenler sabit kaldığı sürece elbette daha düşük maaş ödeme fırsatı bir işvereni mutlu eder. Sorun, diğer değişkenlerin nedense bir türlü sabit kalmamakta inat etmesidir. Mesela maaşlar genel olarak düştüğü zaman görülen en büyük değişim, müşterilerin de haliyle düşen satın alma gücüdür.

Eğer Maria çoğu akıllı işkadını gibiyse şu şekilde düşünme ihtimali daha fazla: "Ah, tanrım! Eğer sendikalar maaş kesintisine razı olduysa işler gerçekten kötü gidiyordur. Yüzde yirmi az ödemek işime gelir tabii ama herkes daha az maaş verirse o kadar buzdolabını kim, hangi parayla alacak?" Tabii Maria gerçekten keskin zekâlıysa şu noktaya da ulaşacaktır: "Dışarıda benim buzdolaplarımı satın alacak yeterli sayıda insan olsa bile, bu haber diğer girişimcilerin güvenini sarsmıştır. Onlar işçi almayı durdurursa müşterim de azalır, dolayısıyla ben de aynısını yapsam iyi olur." Özetle, Maria'nın Vasily'e iş teklif etmesi ihtimali çok düşük.

Tıpkı Rousseau'nun avcıları gibi, piyasa toplumunda kâr etme

mücadelesi veren girişimciler de kendi ortak beklentilerinin oyuncağıdırlar. Grup iyimser olduğu zaman, iyimserlikleri kendi kendini gerçekleştirir ve bunu sürdürür. Tabii aynısı kötümser zamanlar için de geçerlidir. Bu gerçeği bilmeleri sadece döngüyü daha da sağlamlaştırır; tıpkı Rousseau'nun avcıları gibi, asıl arzuları bu olmasa da yabantavşanı avlamaya yönelebilirler.

İşsizlik inkârcıları bu yüzden hatalıdır; işgücü piyasası yalnızca emeğin takas değerine değil, insanların ekonomik gidişat hakkındaki iyimser ya da kötümser öngörülerine de dayanır, dolayısıyla genel maaş indirimi işsizliği azaltmak şöyle dursun, işe alımların durmasına, hatta işten çıkarmalara yol açabilir.

Emek ile Para: İki Uçtaki İki Emtia

1929 ve 2008 yıllarındaki gibi önemli ekonomik krizler bize bankacılığın kara büyüsüne ilaveten piyasa toplumlarına iki belanın daha musallat olduğunu öğretti. Biraz önce onlardan birine, işgücü piyasasını ele alarak kısaca baktık. Şimdi de ikincisini anlamak için, aynı derecede tuhaf olan para piyasasına bakalım.

"Para piyasası da ne? Kim para alıp satar ki?" Bir para birimini başkasıyla değiş tokuş etmekten bahsetmiyorsan kimse para piyasasında alım ve satım yapmaz, o da zaten ayrı bir konudur. Para piyasasında insanlar paralarını *kiralarlar*, tıpkı işgücü piyasasında işçilerin kendilerini satmak yerine zamanlarını kiralaması gibi.

Önceki bölümde Miriam gibi girişimciler borç aldıklarında ne olduğunu ve borçlarının ekonomiyi nasıl çevirdiğini gördük. Aynı zamanda bankacıların kredi verme iştahının ekonomiyi nasıl kolayca uçurumun kıyısına sürüklediğini işledik. Son olarak, işlerin rayına oturmak için borçla yürümeleri gerektiğini ve dolayısıyla girişimcilerin borçlanmak zorunda olduklarını da tartıştık. Ele almadığımız tek nokta, Miriam gibi bir girişimcinin ne kadar borçlanacağını neyin tayin ettiği.

Bazı insanlar paranın herhangi bir emtiadan farksız olduğunda ısrarcıdır. Onlara göre yanıt basittir: Miriam'ın ne kadar borç alacağını ihtiyaç duyduğu ve geri ödeyebileceği tutar tayin eder. Miriam örneğinde bisiklet üretebilmek için 500.000 euroya ihtiyaç vardır. Miriam'ın bu borcu çevirip çeviremeyeceğini paranın kiralama fiyatı, başka deyişle bankanın borcuna karşılık ona tahakkuk ettireceği faiz belirler. Buradan hareketle, para piyasasını bir bütün olarak ele aldığımızda faiz ne kadar düşük olursa paranın fiyatı o kadar düşük olacak, Miriam gibiler daha çok borç alabilecek; faiz oranı ne kadar yüksek olursa da paranın fiyatı o kadar yükselecek, günün sonunda daha az borç alınacak. Bu nedenle kriz zamanlarında merkez bankası borçlanmayı ucuzlatmak için faiz oranlarını düşürür ve Miriam gibilerin işlerini düzgün ve sorunsuz yürütebilmesine yardım etmeye çalışır.

Ne yazık ki böyle düşünen insanlar genelde işsizlik inkârcılarıyla aynı kişilerdir, çünkü aynı düşünce yanlışına düşerler. Maria'nın uyumak için yatağında dönüp durduğu, Vasily'i işe alıp almama kararını tarttığı o geceye dönelim. Şimdi uykuya dalamayınca bilgisayarına baktığını ve başka bir son dakika haberiyle karşılaştığını hayal edelim:

MERKEZ BANKASI YAKINDA
FAİZ ORANLARINI ÖNEMLİ ÖLÇÜDE DÜŞÜRECEK

Maria nasıl tepki verir? "Şahane! Daha çok borçlanma zamanı, böylece daha çok işçi alabilir ve daha çok buzdolabı üretebilirim!" mi der, yoksa "Merkez bankası faiz oranlarını bu kadar sert düşürdüğüne göre durum vahim olmalı, dikkat etmeliyim!" mi?

Gördüğün gibi, Rousseau'nun geyik avı alegorisine geri döndük. Bir kriz ortasında genel maaş indiriminin istihdamı artırmak konusunda işe yaramayacağı hatta tersi olabileceği gibi, bir faiz indirimi açıklandığı zaman da bu çoğu zaman çaresizce bir hamle olarak yo-

rumlanır, girişimcileri kötümserliğe teşvik eder ve onları geyik avından caydırarak bunun yerine yabantavşanına yönlendirir.

Şimdi herhangi bir piyasa toplumunun en önemli iki piyasasının, yani para ve emek piyasalarının köklerini ne gibi dertlerin sardığını ve ekonomilerin krizden çıkmasını engelliklerini artık görebildiğini umuyorum. Ancak bunun ne kadar acıklı olduğunun altını çizmek (ve tabii eski Yunan anlatılarına düşkünlüğümü bilen seni de azıcık kızdırmak) için sana bu belaların birey üzerindeki etkilerini ortaya koyan bir hikâye daha anlatayım.

Emek ve Para Piyasalarının Ödip Kompleksi

Sofokles'in meşhur oyunu *Oedipus Rex*'i duymuşsundur. Bu oyun, Thebes Kralı Laius'u öz babası olduğunu bilmeden öldüren, sonra da yine bilmeden kralın karısı, yani annesiyle evlenen Oedipus efsanesine dayanır. Sofokles'in oyununu benim anlatım için ilginç kılansa, yazarın oyunun ana teması olan *kehanetin gücünü* ele alış biçimidir.

Başından alalım: Thebesli Laius karısı Jocasta'nın hamile olduğunu öğrenir ve kâhinden çocuğun geleceğini öngörmesini ister. Kâhin dehşet verici bir kehanette bulunur: Laius, Jocasta'nın doğuracağı erkek çocuğunun elleriyle öldürülecektir. Dehşete düşen Laius, karısına doğar doğmaz çocuğu öldürmesini söyler fakat Jocasta doğal olarak kendi bebeğini öldürmeyi nefsine yediremez, böylece yapamadığı şeyi yapması talimatıyla bebeği bir hizmetçiye teslim eder. Ancak hizmetçinin de âciz bebeği öldürmeye gücü yetmez, onu bir dağın zirvesine götürüp açlıktan ölmesi için orada bırakır. Ancak iyi kalpli bir çoban çocuğu bulur, ona Oedipus ismini verir ve onu daha sonra çocuksuz kral tarafından evlat edinileceği Corinth'e götürür.

Yıllar sonra Oedipus, Corinth Kralı'nın öz babası olmadığından şüphelenerek kâhinden öz anne ve babası hakkında ona daha fazla şey anlatmasını ister. Kâhin cevap yerine birincisi kadar şoke

edici bir kehanette daha bulunur: "Öz annenle evleneceksin!" Dehşet içinde kalan Oedipus bu kaderden kaçmak için Corinth'i terk eder. Yolculuğu esnasında Thebes'ten geçerken Kral Laius'la tesadüfen kavşakta karşılaşır, geçiş hakkının kimde olduğu konusunda kavgaya tutuşurlar. Muhtemelen edebiyatta dünyasındaki ilk trafik canavarlığı vakasının sonunda Laius oğlu tarafından öldürülür. İlk kehanet gerçekleşmiştir.

Oedipus daha sonra Thebes'i Sfenks adlı canavardan kurtarır, Sfenks'in bilmecesini çözerek onun şehir üzerindeki lanetini kaldırır. Üçüncü bir kehanete göre büyüyü her kim bozarsa şehir devletin kralı o olacaktır ve tabii gelenek uyarınca rahmetli kralın dul kraliçesi Jocasta'yla evlenecektir. Böylece Oedipus kendi annesiyle evlenir ve ikinci kehaneti gerçekleştirmiş olur.

Bu efsanenin emek ve para piyasalarıyla ilgisi nedir? Aslında tamamen onlarla ilgili çünkü kehanetlerin nasıl kendilerini gerçekleştirebildiğini gösteriyor. Sonuçta ilk kehanet olmasaydı Kral Laius oğlu Oedipus'un öldürülmesi için emir vermeyecek, oğlan Thebes sarayında büyüyecek ve gerçek babasının kim olduğunu bildiği için onu asla öldürmeyecekti. İkinci kehanet için de aynısı geçerli, kâhin öz annesiyle evleneceğini önceden söylemeseydi Oedipus, Corinth'i asla terk etmeyecek ve daha sonra babası ya da Sfenks'le karşılaşmayacaktı, Sfenks'in bilmecesini çözmeyeceği için Thebes Kralı da olamayacak ve annesiyle evlenmeyecekti.

Emek ile para piyasalarını ve tabii onları oluşturan milyonları da bu kadar kriz ve yıkıma meyilli yapan, kehanetin yıkıcı gücüdür. Miriam, Maria ve diğer girişimciler maaş ve faiz oranlarının düştüğünü görünce ekonomik büyümenin yavaşlayacağına ya da duracağına dair kehanette bulunurlar ve borç almaktan, işe alım yapmaktan kaçınırlar; bu şekilde maaş ve faizlerin düşük seviyede kalmasını ya da daha fazla düşmesini garantiler ve kendi kehanetlerini yerine getirirler. Ekonomi toparlanmak yerine onların kötümserliğine teslim olarak krizi kalıcılaştırır ve derinleştirir.

Gazetelerin finans sayfalarını ve ekonomi kitaplarını Sofokles yazsaydı, piyasa toplumunun dertleri ile bunların kökenlerini kavramak çok daha kolay olurdu.

İnsan Faktörü

Evler, arabalar, yiyecekler ve eğlence ödülleri ile birlikte gelir ve başlı başına çekicidirler. Buna karşılık kiralanan emek gücü ve borç para bir amaca ulaşmak için gerekli araçlardır. Girişimciler takas değerine sahip şeyler üretmek için onları kiralamak zorundadır, ama imkânları olsaydı tek işçi kiralamadan ya da tek kuruş borç almadan yaşamayı isterlerdi.

Eğer ekonomi toplumun motoru ve borç da onun yakıtıysa, emek o motora hayat veren kıvılcım, para ise hareketi sağlayan motor yağıdır. Bu ikilinin motoru çalıştırma kadar, onu durdurma ve tekrar çalışmasını önleme kapasitesine de sahip olması üzücü. Birlikte ele alındıklarında bu dörtlü, işsizlik inkârcıları ile yoldaşlarının hayalini kurduğu düzeni, yani maaşlar yeterince düşünce işsizliğin sıfırlandığı ve faizler "doğru" seviyeyi bulunca tasarrufların istihdama dönüştüğü o makine düzenini yerle bir ederler.

Şimdi bu iblisleri kontrol altına almak için bir şey yapılıp yapılamayacağını düşünüyor olabilirsin. Kendini gerçekleştiren kehanetlerle kol kola giden karamsarlık döngüsünü kırmak için bir yol yok mudur? Maalesef bu hiç kolay değil. Emek ve para piyasalarını piyasa toplumunun birer laneti haline getiren şey, bizi insan yapan bazı niteliklerimizin ta kendisi: Kendimizin ve başkalarının davranışlarını tahlil etme, kendimizi başkalarının yerine koyma ve davranışlarını öngörme ve tabii tüm zekâ ve bilgeliğimize rağmen, ileride ne kadar yıkıcı sonuçları olursa olsun kısa vadede sıklıkla kendimizi koruma içgüdüsüyle hareket etme... Dağınık, çelişkili, irrasyonel, hatta kötücül insan davranışlarını idealize edilmiş bir ekonomi makinesinin uyumlu çalışmasıyla bağdaştırmak için on sekizinci yüz-

yılda İngiltere'de gerçekleşen *Büyük Dönüşüm* kadar radikal bir düşünsel ve toplumsal dönüşüm gerekli.

Bununla birlikte şu an öyle bir dönüşümün tam ortasındayız. Bu, dijitalleşme ve yapay zekânın öncülüğünde makineleşme ve otomasyon sürecidir. Ancak amacı insan ile makine arasında uzlaşma sağlamaktan ziyade ilkinin yerine ikinciyi koymak olduğundan, bu süreç insanlığı maalesef çözümden çok düğüme doğru götürüyor gibi. İnsan ruhu bu dönüşümün en büyük kurbanı gibi görünse de, kurtuluşu yine onda bulmamız muhtemel.

ALTINCI BÖLÜM

LANETLİ MAKİNELER

On dokuzuncu yüzyıl başlarında yazar Mary Shelley ve şair Lord Byron'ın da dahil olduğu bir arkadaş grubu, zifiri karanlık bir gecede İsviçre kırsalındaki bir konakta buluştu. Bütün gece bardaktan boşanırcasına yağmur yağarken gökyüzü çakan şimşeklerle aydınlandı. Yazar grubumuz titrek mum ışığında şiddetli fırtınaya karşı koyan konağın çıkardığı gıcırtı ve inlemeleri dinlerken bir yarışma düzenlemeye karar verdi: Her biri bir korku hikâyesi yazacak, sonra da kiminkinin en korkutucu olacağına karar vereceklerdi.

Mary Shelley, ölümün her köşede pusuya yattığı bir dönemde onu yenmek üzere yola çıkan iyi kalpli doktor Victor Frankenstein'ın hikâyesini yarattı. Kolera, grip ve yetersiz beslenme nüfusu kırıp geçiriyordu. Müthiş bir biliminsanı olan Victor, ölümü yenmeye kararlıydı. Sevgili karısı hastalanınca kararlılığı daha da arttı. Ölümü yenmek için önce onun ne olduğunu çözmesi, hayatın nasıl var olup kanlı canlı insanlara dönüştüğünü çözmesi gerekiyordu. Böylece kadavralar üzerinde deneyler yaparak en iyi korunmuş kısımlarını birbirine dikmeye başladı: Birinin organları, başkasının başı, bir diğerinin elleri... Niyeti oluşturduğu yaratığa elektriğin büyülü gücüy-

le hayat üflemekti. Bu hammaddelerden canlı bir beden oluşturmayı başarabilirse ölümün fethinin yakın olduğunu düşünüyordu.

Doktor Frankenstein'ın yaratığı birden kıpırdar. Acıyla canlanır, ameliyat masasından kalkar ve yürümeye başlar. Hemen sonrasındaysa sevgi ve ilgi arayışına girer. Korku ve dehşete kapılan Victor kaçar ve yaratığını kendi haline terk eder. Kendisine düşmanca davranan topluma uyum sağlayamayan canavar, yaratıcısının onu sürüklediği terk edilmişlik ve yalnızlığın intikamını almak için aralarında Victor'ın karısının da olduğu pek çok insan öldürür. Sonunda insanlığa getirdiği bu lanetin sorumluluğunu üstlenerek onu yok etmek ümidiyle izini Kuzey Kutbu'na kadar süren Doktor Frankenstein da canavarın ellerinde can verir.

Frankenstein Sendromu

Mary Shelley'nin döneminde Kıta Avrupası'nda Napolyon savaşları henüz sona ermemişti. Amsterdam ve İngiltere gibi barış ve serbest ticaretin nispeten hüküm sürdüğü yerlerde piyasa toplumu yavaş yavaş şekil alırken, bunun dışındaki coğrafyalarda henüz uzak bir hayalden ibaretti. Bununla beraber Byron, Shelley ve arkadaşları birer romantik olsalar da tarihin nabzını tutmayı biliyorlardı. Shelley'nin ileri görüşlü romanı, teknolojinin toplum üzerindeki muhtemel etkilerini duyarlı bir yazarın gözünden yansıtıyordu.

Üçüncü bölümde girişimcilerin daha üretim çarklarını döndüremeden borçlanmaları yüzünden kârın nasıl başlı başına bir amaca dönüştüğünü görmüştük. Girişimciler kâr edemezlerse sonunda Mephistopheles'in kölesi haline gelen Doktor Faustus gibi alacaklılarının kölesi oluyorlardı. Kâr etmek için kendi aralarında müşteri rekabetine başlıyorlardı. Müşteri kazanmak için de ürünlerinin fiyatını indirmeye zorlanıyorlardı. Fiyatları düşürmek içinse aynı meblağdaki maaşlı emek gücünden daha fazla ürün çıkarmaya çalışıyorlardı. Makine mühendisliği ya da teknolojik buluşlar bu hayatta

kalma mücadelesinde avantaj sağladığı zaman süratle benimseniyordu.

James Watt'ın buhar makinesi ve onu takip eden çok sayıdaki buluş, piyasa toplumlarının doğurduğu kâr amacı güden girişimcilerin aralarındaki rekabet sayesinde toplumlarda kolayca talep gördü. Bir an için Watt'ın eski Mısır'da firavunların hükümranlığında yaşadığını ve buhar makinesini o zaman icat ettiğini farz edelim. Başına ne gelirdi? Watt'ın icadını göstermek için firavunun huzuruna çıkma şansı yakaladığını düşünelim, en iyi ihtimalle hükümdar buluşundan etkilenir ve birkaç makinesini saraya yerleştirerek ziyaretçilere ve tebaasına imparatorluğunun ne kadar hünerli olduğunu sergilerdi. Girişimcilerin ve kâr rekabetlerinin yokluğunda, özellikle de firavunun sahip olduğu yüz binlerce köle göz önünde bulundurulursa Watt'ın makinesi fabrikaları geçtim, çiftlik ve atölyelerde bile kullanılmazdı.

Başlarda yeni bir makine almak işçi başına üretimi artırdığı için girişimciye rakipleri karşısında avantaj sağlıyordu. Ancak zamanla diğer girişimciler de aynı şeyi yapınca avantaj ortadan kalktı. Çok geçmeden daha ileri bir teknoloji elde edildi, lider bir ya da iki girişimci bunu benimsedi ve teknoloji zamanla ilk seferki gibi standartlaştı. Böylece sonsuz bir döngü başladı ve bu sayede insanoğlu yavaş yavaş makinelerden oluşan büyük bir köle ordusu kazandı, öyle ki bugün hayatımızda makinelerin hizmet etmediği neredeyse hiçbir alan kalmadı.

Makineler bizim için cömertçe çalışmaya devam ettikçe biz de iş ya da angaryanın olmadığı bir toplumda daha rahat bir hayat sürdürmemize izin veren, yorucu her işin sonunda makineleşeceği günleri hayal edebiliriz; tıpkı *Star Trek*'tekine benzeyen, insanların evreni keşfe çıktığı ve *Atılgan* gemisinin güvertesinde felsefi tartışmalara daldığı, yemek dahil ihtiyaç duyabilecekleri iğneden ipliğe her şeyin duvardaki "kopyalayıcı" denen makine tarafından üretildiği bir dünya.

Ama gerçek bundan epey uzak, değil mi? İcatlarımız, yani hemen her fabrika, ofis ya da dükkâna yerleşen onca makine, çok sayıda ürün üretmemize yardımcı oldu ve hayatımızı tamamen değiştirse de yoksulluğu, açlığı, eşitsizliği, angaryayı ve hayat gailesini ortadan kaldıramadı. Günün birinde bunu başarabilirler mi? Bazı açılardan tam tersi oluyormuş gibi görünüyor. Makineler uğuldamaya ve hayret verici ürünleri devasa miktarlarda üretmeye devam etse de hayatımız kolaylaşacağı yerde her zamankinden daha fazla stres içindeyiz. Çocuklarımızı artık fabrika dokuma tezgâhlarına zincirlemiyoruz belki, ama tıpkı rekabet yüzünden işverenlerin en son teknolojiye yatırım yapmaya zorlanması gibi çoğumuz artık teknolojinin kölesine dönüştük ve onun taleplerine ayak uydurma çabası bizi giderek tüketiyor.

Çoğumuz eskisine göre daha vasıfsız işlerde çalışıyor ve kendimizi her zamankinden daha güvensiz hissediyoruz, çocuklarımızın sırf başlarını sokacak bir yer bulabilme uğruna bundan da azına razı olacakları endişesi de cabası... İşin aslı çark döndüren hamsterler gibiyiz: Ne kadar hızlı koşarsak koşalım hiçbir yere gitmiyoruz. Hal böyleyken makinelerin bizim için çalışması şöyle dursun, bizim *onları* işler tutmak için çalıştığımız düşüncesinin akla sıkça gelmesi gayet normal.

Bu açıdan Mary Shelley'nin romanı bir alegori görevi görüyor: Hitap ettiği on dokuzuncu yüzyıl okuruna, dikkatli olunmazsa teknolojinin insanlığa hizmet etmek yerine kolayca bizi esir alan, tüketen, korkutan ve hatta yok eden bir canavara dönüşebileceğini ve bunun insanlığı trajik bir sona sürükleyeceğini hatırlatıyor.

Anlattığımız hikâyeler hakkımızda çok şey anlatır. Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan edebiyat eserlerine, Grimm Kardeşler'in *Sihirli Kazan*'ından Goethe'nin *Sihirbazın* Çırağı şiirine, hatta *Blade Runner* ve *Terminatör* filmlerine bakarsak yarattıklarımızdan çok korktuğumuzu görürüz. Bu hikâyeler arasında piyasa toplumlarının teknolojiyi bizi özgürleştirecek yerde köleleştirecek şekilde kullan-

ma eğilimini açığa vuran bir bilimkurgu filminin, en azından bu açıdan Mary Shelley'nin *Frankenstein*'ının vârisi olmaya layık olduğunu söyleyebilirim: *The Matrix*.

Matrix ve Karl Marx

Victor Frankenstein'ın cesetlerin muhtelif parçalarından oluşturduğu yaratık, insanları dayanılmaz varoluşsal öfkesi nedeniyle öldürür. *Terminatör* filmlerindeki makineler gezegeni ele geçirme planlarının parçası olarak insanlığı yok etmeye çalışırlar. Ancak *The Matrix* bunu bir adım öteye taşıyarak makinelerin halihazırda ele geçirdiği, ancak bizi canlı tutmaya çalıştığı bir dünya tasvir eder.

Makinelerin bizi öldürmeyi göze alamamalarının nedeni, iktidarı ele geçirmeden önce insanların yeryüzünün enerji kaynaklarını tüketmeleri ve atmosferi de güneş enerjisini bloke eden bir kara bulutla kaplamalarıdır. Geride kalan tek güç kaynağı biz insanların vücutlarıdır. Bizi hidroponik bitkiler misali beslendiğimiz ve sulandığımız özel kapsüllere hapsedip metabolizmamız tarafından yayılan ısıyı makine toplumuna güç vermesi için toplamaya başladıklarındaysa tüm doğru besinlerle beslenip mümkün olan en iyi şartlarda tutulduğumuzda bile kapsüllerin içine kapatılıp iletişimden, umuttan ve özgürlükten yoksun insanların çabucak öldüklerini keşfederler. Bu nedenle makineler Matrix'i, zihinlerimizin hayatı bunların hiçbiri olmamış gibi tecrübe etmesine izin veren, bizi mutlak kölelik ve sömürü düzeninin ayırdına varamadığımız bir halde tutarak uyutan sanal gerçeklik evrenini yaratır.

The Matrix tarzı iyi bilimkurgu filmlerinin bizi derinden etkilemesinin nedeni günümüze de ışık tutmalarıdır. *The Matrix* zamanımızın ya da en azından endişelerimizin bir yansıması, hatta sembolik bir belgeselidir. Eksiksiz bir makineleşme ve buna bağlı olarak vücutlarımızın emtia haline getirilmesini ve zihnimizin köleleştirilmesini, üstelik yine aynı teknolojilerin yapay gerçekliği sayesinde

durumun farkında bile olmayışımızı ve bunlardan duyulan korkuyu başarıyla işler. Matrix belki de bunun zaten gerçekleştiğini, ancak bunu bilmenin dahi mümkün olmadığını ortaya koyar.

On dokuzuncu yüzyılın efsanevi devrimci düşünürü Karl Marx, üretim araçlarının (yani makinelerin) önünde eğilmemiz gereken asıl güç olduğunu yazmıştı. Matrix'in bu sürecin kusursuzlaşma aşamasını tasvir ettiğini söyleyebiliriz, bize Karl Marx'ın piyasa toplumlarının evrileceğine inandığı son aşamayı gösterir. Ayrıca Marx'ın Shelley'nin *Frankenstein*'ından epey etkilenmiş olması seni şaşırtmasın; başarılı ekonomi yazarları genelde en iyi fikirlerini sanatçılar, edebiyatçılar ve biliminsanlarından ödünç alırlar.

Yine Marx'a göre, ekonomik düzenimizde bize umut verebilir bir emniyet mekanizması vardır: Piyasa ekonomilerinin hamurunda bulunup emeğin makineleşmesinden güç alsa da, makineleşmenin emeğin tüm rolünü üstlenmesinden önce ortaya çıkarak, bütün insan emeğinin üretim sürecinden tasfiye edilmesini önleme işlevi gören bir kriz çıkarma eğilimi...

İkarus Sendromu

İkarus efsanesini biliyorsun değil mi? Babası Daedalus ona Kral Minos'un labirentinden kaçması için mum ve tüyden kanatlar yapmıştı. Ancak İkarus kibre kapılarak güneşe çok yakın uçunca kanatlardaki mum erimiş ve o da hızla Ege Denizi'ne çakılmıştı.

Piyasa toplumları da aynı çılgınlığa yatkındır. İlk zamanlar tıpkı uçuşunun başında irtifa kazanmak için çabalayan İkarus gibi tedirgin ve yavaş yavaş otomasyona başlarlar ancak on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılların buhar makinelerinden günümüz robotlarına yeni teknolojiler benimsendikçe emek faktörü adım adım üretim sürecinden çıkarılır. Örneğin bir top kumaş ya da bir arabanın üretim maliyetinin biraz olsun düştüğü her adımda, kumaş ya da araba üreticileri arasındaki rekabet fiyatları da düşmeye zorlar. Ancak bir

noktada teknolojik gelişme şahlanır ve güneşe doğru yükselir. Mikroçip ya da iPhone bile üretmenin maliyeti çarpıcı şekilde düşmeye başlar. Bugün bu aşamadayız. Eğer modern bir otomobil ya da akıllı telefon fabrikasını ziyaret edersen insanların asgari müdahalesiyle çalışan robot ordularını görebilirsin. Ancak bildiğimiz gibi, bu süreci yöneten piyasa toplumu kârdan beslenir ve şüphesiz yalnızca fiyatlar maliyetlerin üzerinde kaldığı sürece kâr edilebilir. Sorun, üç faktörün fiyatları bu seviyenin altına inmeye zorlamasıdır.

Bunlardan birincisi, üretim otomasyonunun maliyetleri aşağı çekmesidir. İkincisi, üreticiler arasındaki acımasız rekabetin onların düşen maliyetlerinin üzerinde fiyat koymalarını engellemesidir ki bu kârı en düşük seviyeye indiren bir etkiye sahiptir. Üçüncüsüyse insan emeğinin yerini alan robotların ürettikleri ürünlere para harcamaması nedeniyle talebin daralmasıdır. Marx'a göre bu üç kuvvet sonunda fiyatları maliyetleri karşılamak için ve çarkı döndürmek için gerekli asgari seviyenin de altına düşürür. İşte bu, piyasa toplumunun kanatlarının İkarus'unkiler gibi eridiğini fark ettiği andır. Otomasyonun bugünkü yayılma hızıyla fiyatların şirketlerin uyum sağlayabileceğinden daha hızlı düşmesi olasılığı her zamankinden fazladır.

Pratikte süreç şöyle işler: Son teknoloji makinelere yatırım yapmak için rakipleri tarafından gelecekten değer borçlanmaya zorlanan girişimciler, dibe çöken fiyatlarla yüz yüze gelince geleceğine güvendikleri kârların buharlaştığını fark ederler. Aynı anda birçok emtia fiyatının maliyetin altına düşmesi durumundaysa, en zayıf ve verimsiz olanlardan başlamak üzere pek çok girişimci iflas eder. Bankalarını arayıp kredi ödemelerini yapamayacakları haberini duyurduklarında ise daha önce konuştuğumuz sonuçlar ortaya çıkar: Ekonomi aniden çöker ve kriz başlar.

Bunların üstünden daha önce geçmiştik, ancak insan emeğinin üretim sürecinden çıkarılmasının krizlerin derinde yatan nedenlerinden biri olduğuna değinmemiştik. Neyse ki tam bu anda insan

emeği çarpıcı bir dönüşe imza atar ve üretim sürecinin en azından bir kısmını makinelerden geri alır. Peki ama nasıl?

Kriz insanlar ile makineleri işsiz, kaynakları atıl bırakır. İşte bu noktada hayatta kalmayı başaran girişimciler iki şeyin farkına varırlar: Birincisi, birçok rakibin kepenk indirmesinden dolayı rekabet azalmıştır, bu da onların fiyatları maliyetlerin az da olsa üzerine çıkarmalarına ve biraz nefes almalarına izin verir. İkincisi, artık işçi almak makine kullanmaktan daha ucuzdur, bu da muhtemelen insanların beslenmek zorunda olmaları nedeniyledir, son tahlilde aç kalmamak için ne ücret olsa çalışır hale gelebilirler. Sonuçta durgunluk derinleştikçe işçiler girişimcilerin gözünde yitirdikleri cazibenin bir kısmını geri kazanır ve böylece makinelere kaybedilen sahayı kısmen geri alırlar. Nitekim hafızalardaki en kötü kriz olarak anılan 2008 küresel krizinde de dünya çapında benzer bir büyük işe alım dalgası yaşanmıştı.

Eskiler en büyük arzularımızı gazabı en hiddetli tanrıların gerçekleştirdiğini söylermiş. İşverenlerin en büyük arzusu da sorunlu insan unsurunu işlerinden çıkarırken makinelerinin mülkiyetini devam ettirmek ve bu tekel durumundan kazanç sağlamaktır. Bu isteği yerine getiren bir tanrının gazabı gerçekten herhalde korkunç olurdu. Tıpkı Midas'ın dokunduğu her şeyi altına döndürme dileğinin, sevdiği insanlara dokunursa onları öldüreceği için onu perişan etmesi ve yapayalnız bırakması gibi, kâr hırsına kapılan işverenler de otomasyonun umduklarının tam tersi sonuçları olduğunu keşfederler: Kâr kaybı, hatta şiddetli bir kriz olması halinde iflas tehlikesi...

Piyasa toplumunun açmazlarını açıkça ortaya koyan son bir alegori de Sisyphos'un meşhur hikâyesidir; Zeus tarafından bir kayayı iterek tepeye çıkarmaya mahkûm edilen kral zirveye tam ulaşmak üzereyken kaya tekrar aşağıya yuvarlanır ve bu kısırdöngü sonsuza dek sürer. Piyasa toplumları da aynı şekilde her seferinde gerçekleşmeden hemen önce dağılan bir amaca, insan unsurunu emtia üretiminden çıkarma mücadelesine mahkûmdur.

Seni bilmem ama bence bu çelişkide insanın içini rahatlatan bir yan var.

Direnmek Asla Nafile Değildir

Mary Shelley'nin *Frankenstein*'ı yazdığı dönemde, Luddite'ler adıyla bilinen bir İngiliz işçi grubu, pamuk ve yün dokuma tezgâhlarındaki işlerini buhar makinelerine kaptırınca makineleri tahrip ederek protesto eylemlerine başladı. Luddite'ler tarihin en yanlış anlaşılan aktörleri arasındadır. Epeycesine zarar vermelerine rağmen meseleleri makinelerin kendisiyle değildi; makinelerin çok az insanın elinde toplandığı gerçeğine itiraz ediyorlardı. Yani itirazları makinelere değil, toplum düzenineydi.

Luddite'ler Makinelerin yükselişini engellemeyi başaramasa da piyasa toplumlarının İkarus sendromu anları, yani hatırlayacağımız gibi aşırı otomasyonun bankacılık sisteminin çarpıklıklarıyla birleşmesi sonucu oluşan ekonomik çöküşler kısmen başardı. Bu da günümüzde baş döndürücü bir hız kazansa da otomasyonun resmin sadece bir kısmını oluşturduğunu gösterir.

Bugün bir uçağa atlayıp tişört imal eden bir tesisi ziyarete Bangladeş'e gitsek, kumaşları biçen ve dikenlerin makineler değil de binlerce insan olduğunu görüp herhalde ürkerdik. Bu manzara herhalde Charlie Chaplin'in 1936 yapımı *Modern Zamanlar* filminde tasvir edilenle çarpıcı bir benzerlik taşırdı. Filmde Chaplin'in karakteri, 1913 yılındaki icadından beri üretimde devrim yaratan kesintisiz üretim hattı üzerinde çalışan bir işçidir. Makinelere ayak uydurmak için gittikçe daha hızlı çalışmaya zorlanan işçi bir müddet sonra kendisi de bir makineymiş gibi davranmaya başlar, kontrolden çıkar, öyle bir karmaşa yaratır ki işinden olur ve hapse dahi düşer.

Fütüristik robotize fabrikalar ile el işi atölyelerinin bir arada bulunmaya devam etmelerine bakarsak Marx'ın en azından bir konuda

haklı çıktığı görülüyor: Piyasa toplumunun teknolojik yenilikleri ele almasının tek sebebi işçileri robotlarla *değiştirmek* değil, maaşları onları robotlardan daha cazip kıldığı sürece insanları da *makineleştirmektir*.

İşte tam burada makinelerle yarışta insanlara biraz ümit verebilecek bir başka ironiyle karşılaşırız. İnsanları çalıştırmanın bir avantajı da işçilerin makinelerin aksine maaşlarını her zaman dönüştürmeleridir, bu da ne kadar küçük bir katkı olursa olsun, üretimine katıldıkları tişört gibi ürünlere piyasada daima talep olmasını sağlar. Aynı sebeple, bu maaşlar söz konusu iş daha tekdüze ve vasıfsız bir şekil aldığında her zamanki gibi düşerse, bir noktada üretimine yardım ettikleri ürünlerin satışını mümkün kılamayacak düzeye inecektir.

Bu açıdan bakıldığında, otomasyonun kârı uzun vadede yok eden yürüyüşünü yavaşlatan en önemli faktör olduğu için, işçilerin makineleşmeye direnmeleri işverenler dâhil bütün piyasa toplumunun yararınadır. Piyasa toplumlarının temellerinde gizli bu çelişkiye göre işverenlerin çoğu buna şiddetle karşı çıksa da işçilerin örgütlenmesi (özellikle sendikalar yoluyla) ve daha kısa çalışma saatleri, daha yüksek maaş ve daha insani çalışma koşulları talepleri, aslında İkarus sendromunun panzehiridir.

Star Trek'te kahramanlarımız, karşılaştıkları her canlı türünü kendilerine benzetmek amacı güden ve insanlara "Asimile olacaksınız, boşuna direnmeyin," mesajı veren mekanize Borg sürüleriyle sık sık mücadele ederler. Oysa tam aksine, direnmek *asla* nafile değildir!

Makine Köleler mi, Makine Efendiler mi?

Üretimi tamamen kendi kendine işler hale getirmek için yeni makineler tasarlayan ve üreten makineler geliştirmeye ihtiyacımız olduğunu söyleyebilirsin. Haklısın da. Bugünlerde en değerli takas değe-

rini üretim hattındaki işçi ya da ustabaşı değil, tasarımcılar üretiyor. Uygulamalı bir örnek verecek olursak, bir iPhone için harcanan yaklaşık yedi yüz doların iki yüzden azı Çin'deki üretici fabrikaya aittir. Geri kalanı fikri mülkiyet hakları adı altında Apple tarafından alıkonur. Böylelikle insan yaratıcılığı ve yenilik üretme kapasitesi, dolayısıyla da var olmayan makine ve ürünleri tasarlama becerisi makineler tarafından kopya edilemezse *The Matrix* benzeri tam otomasyona geçmiş bir dünya hakkında yürüttüğümüz tahminlerin hiçbir anlamı kalmayacak. Bir gün bunları dahi başaracak kapasitede makineler geliştirilebilir mi? Geleceğimize ışık tutan soru bu olacak.

Yapabilirlerse, yalnızca el işçisi olarak değil, insanlığın yapması gereken tüm günlük işlerin mucidi, tasarımcısı ve yöneticisi olarak da çalışan, çok yönlü bir android işçi ordusu hayal edebiliriz. Biz insanların ise tıpkı zamanında Sokrates, Plato ve Aristo'nun yaptığı gibi meydanlarda her şeyin manası üzerine bol bol sohbet etme imkânı olur, üstelik bu fütüristik senaryoda antik çağda kadın ve kölelerin yükümlülüğündeki iğrenç işleri hiçbir insan yapmak zorunda kalmaz. Tabii alternatif senaryoda kendimizi yaşam destek ünitelerine bağlı, köleliğinden bihaber insan piller olarak da bulabiliriz.

Bu senaryolardan herhangi biri gerçekleşene kadar *tek* bildiğimiz, yakın zamanda makinelerin şimdi hayal dahi edemediğimiz şeyleri yapmaya başlayacağı. Önümüzdeki birkaç yıl içinde örneğin bir hizmet sağlayıcısıyla telefonda konuşurken onun insan mı yoksa makine mi olduğunu anlamak epey zorlaşacak. Bu da dünya çapında milyonlarca işi geçersiz kılacak. Asıl soru, bu işlerin yerine yalnızca insanların iyi yapabileceği yeni işler gelecek mi?

Toplumumuz gelecekte de bugünkü gibi makineler tarafından üretilen kazancın küçük bir azınlığın eline teslim edilmesine dayalı şekilde işlemeye devam ederse bundan pek ümitli değilim. *Star Trek* dünyası ile tam bir çelişki içindeki dünyamızda teknolojiyi kontrol edenler, onu kendi kâr ve güçlerini artırmak için kullanmaya ka-

rarlılar. Sonuç olarak hiçbir işverenin rüyası, hiç kimsenin çalışma ihtiyacı duymadığı, kârın manasızlaştığı ve herkesin eşit, başka makinelerce tasarlanıp yönetilen makineler tarafından dağıtılan bir ortak refahın tadını çıkardığı bir toplum değil. Onların rüyası, *kendi* işçileri androidlerle değiştirilirken başka hiç kimsenin aynısını yapamaması, bu sayede diğerleri işçi çalıştırmaya devam ederek onların ürünlerine talep sağlarken, rakiplerinin ulaşamayacağı düzeyde güç ve servet biriktirmek.

Yanılmıyorsam piyasa toplumlarımız dev teknoloji şirketlerinin iddialarının aksine *Star Trek* benzeri erdemli bir topluma doğal yoldan evrilemeyecek. Korkarım bizi daha çok Matrix tarzı bir gelecek beklese de o gelecek makinelerin değil, bahsi geçen şirketlerin olağanüstü zengin ve güçlü yöneticilerinin kontrolünde olacak. Eğer durum buysa, günümüzün ve geleceğin Google, Apple, Tesla, Amazon ve Microsoft'larının bize gümüş tepsi içinde cesur, yeni ve harikulade bir dünya teslim etmelerini beklemek hiçbir şeyi çözmeyecek.

Öyleyse ne yapmalıyız?

Takas Değerinin Sırrı: İnsanlar

Son birkaç on yılda ilgi çekici bir tartışma yüzeye çıktı. Yapay zekânın insan zekâsına karşı zaferinin kaçınılmaz olduğunu farz edersek, toplumumuzun yapısını değiştirmektense mülkiyet hakları ve kanunlarıyla bu süreci durdurmak ya da yavaşlatmak için haydi tersini yapalım: Geleceğin karmaşık makinelerinden ayırt edilemeyecek "postinsan" olmamızı sağlayacak değişiklikleri kucaklayalım ve o teknolojileri geliştirelim. Başka bir ifadeyle: Bükemediğimiz bileği öpelim.

Bu tartışmalı görüşün imasını tamamıyla anlamak için ilk önce bir soruya cevap vermemiz gerekir: Gelişmiş bir robotun kendi iradesi ve ruhu olan bir insandan farkı nedir?

1982 yapımı *Blade Runner* filminin kahramanı Rick Deckard'ın dünyanın çok uzaktaki kolonilerinden (yani onların gücünden ve zekâsından korkan insanlar tarafından kapatıldıkları yerden) kaçan ve dünyaya dönen insanımsı robotları bulup yok etmek gibi zor ve nahoş bir görevi vardır. Sorun, android teknolojisi geliştikçe bu "kopya"ların da giderek insanlardan ayırt edilemez hale gelmesidir. Los Angeles'ın insan denizinde çırpınan Deckard hedeflerini belirlemekte giderek zorlanır ve son teknoloji, en gelişmiş android modelinin duygular ve özgürlük fikri geliştirmesiyle birlikte işi içinden çıkılmaz hale gelir. *Blade Runner*'da Rick ve seyircileri insan olmanın anlamını sorgulamaya zorlanırlar.

Diyelim sağırsın ve sana bir işitme cihazı takıldı ya da ayağın bir biyonik ayakla değiştirildi. Hâlâ insan mı olursun? Şüphesiz. Öyleyse organlarını birer birer mekanik olanlarla değiştirdiğimizi düşünelim: biyonik kalp, mekanik ciğerler ve böbrekler... Yine insan mı olurdun? Elbette. Öyleyse şimdi beyne geçelim, mesela Parkinson hastalarına sıkıntılarını hafifletmek amacıyla yapıldığı gibi beyninin stratejik bir konumuna reflekslerini geliştirme amaçlı bir mikroçip yerleştirelim. Sanırım tüm bu teknolojinin ardında aynı eski Xenia olurdun.

Peki ya beyninin bir parçasını değiştirirsek? Ya bir parçasını daha? Lafı dolandırmadan konuya girersek, bir noktada senin artık aynı sen olmayacağın şekilde içinde bazı şeyler değişecek ve sonunda bir androide dönüşeceksin. İçimizdeki hangi bileşenin değiştirildiğinde bizi eşikten atlatacağını tam olarak tanımlayamayabiliriz ama böyle bir bileşenin varlığını bilmek yeterli.

Şimdi bunu yalnız sana değil, dünyadaki tüm insanlara yaptığımızı düşün. Bu, *Blade Runner*'ın dünyasındaki Rick Deckard dahil herkesin gerçekte bir kopya olduğu ya da Matrix tarafından köleleştirilmeyip onu çalıştıran makinelere dönüştüğümüz anlamına gelir ki, "postinsan" bir gelecek hayali kuranlar için bu hiç de fena olmazdı. Böyle bir geleceğe karşı duygusal itirazları bir kenara bırakırsak,

saf ekonomik bakış açısıyla dahi buna benzer bir android toplumunun büyük eksik ve kusurları var.

Matrix'e dönelim ve oradaki ekonomi ile bizim ekonomimiz arasındaki temel farkı sorgulayalım. Bizim ekonomimizde her şey takas değerine bağlıdır, diğer taraftan Matrix'te takas değeri kavramı saçma ve manasız. Tabii o dünyada karmaşık bir ekonomik yapı var: ona bakım yapmak, makine parçalarını iyileştirilmiş olanlarla değiştirmek, yeni teknolojiler tasarlamak, yeni makineler üretmek ve Matrix'i güncelleştirmek için koca bir makine ordusuna ihtiyaç duyuluyor. Ancak kıyas ve özgür irade gibi yetilerle donatılmış bilinçli insansız makine takaslarının bir değeri olduğunu söylemek manasızdır, zira onları değerlendirecek ve değerleyecek kimse yoktur.

Eski bir duvar saati düşünelim. İçindeki dişli ve yayların her biri birbirinden bağımsız ve uyum içerisinde doğru saati göstermek için çalışıyor. Karmaşık enerji akışlarıyla dolu bir sistem. Ancak bir parçasının diğeri için takas değeri yarattığını söylemek aptalca olur. Matrix dünyasında ya da yalnızca kopyaların olduğu *postinsan* bir dünyada yaşamak, duvar saatinin ya da dizüstü bilgisayarın içinde yaşamak gibidir: Karşımızdaki insan müdahalesi olmadan birbirleriyle uyumla çalışan makine parçalarından oluşan bir sistem, harika yapılar, desenler, şehirler dahi yapacak kapasitede, ancak takas değeri üretmekten âciz.

Bunlardan oluşan şehir devletler toplumlardan çok arı kovanlarına, üyeleri de vatandaştan çok arılara benzer. Ortada bir piyasa toplumunun varlığından bahsedilemez, hatta bir toplum bile olmayabilir.

Umut Kaynakları

İster beğen ister beğenme, teknolojinin gerçekten işlerin çoğunu yapabilen insan kopyaları yaratması artık zaman meselesi. *Postinsan* dünya tatsız olduğu kadar bir ekonomiyi üretme ve destekleme yeteneğinden yoksun olsa da, çözüm bunun tam tersi değil: Bizi gün-

delik hayatın angaryalarından kurtaran, temiz enerji üreten ve hayat kurtaran ilaçları sentezleyen teknolojiye sırt dönmemeliyiz. İyice netleştireyim, tıpkı Mary Shelley'nin hastalık yenen bilim fikrini sevmesi gibi, ben de teknolojiyi, onun insanlara ve gezegene sağlayabileceği sonsuz faydaları seviyorum. Ancak teknolojiyi sevmek ile insanoğlu yavaş yavaş Matrix'in güç kaynağına dönüştürülürken pasif bir şekilde kenarda durmak arasında epey bir fark var; üstelik bunun sanılanın aksine hayal edilen ekonomik düzeni baltalayacağı gerçeğini bir kenara koysak bile...

Ancak üretimin makineleşmesinin yarattığı art arda krizlere, onlarca kuşağı mahkûm ettiği vasıfsız işlere ve hatta uzun süreli işsizliğe kim dur diyebilir? Kim "Gelecek Noelin Hayaleti" gibi günümüzün Ebenezer Scrooge'larını elde etmek için çalıştıkları makineleşmiş geleceğin sonuçları konusunda uyarabilir?

İronik bir şekilde, teknolojinin gelişmesi karşısında insanoğlunu sürücü koltuğunda tutma uğraşında yalnız olmadığımızı fark edebiliriz. *Blade Runner*'ın son sahnesinde Rick Deckard duyguları gelişen bir androide, devre dışı bırakması gereken birine âşık olur. Kopyalayıcıyı öldürürse kendi insanlığını kaybedeceğinin farkına varan Deckard kendi "kaynak koduna" karşı gelmeye karar verir, âşığıyla birlikte kaçar ve android sevgilisinin kendi ruhunu bulmasına izin verir. Tabii gerçekte böyle bir şeyin olmayacağı savunulabilir ancak bizi androidlere döndürmeye kararlı bir toplumda androidlerin yalnızca direnmekle kalmayıp, kendi mekanik doğalarını bile aşabileceği düşüncesi, bize teknolojinin kaçınılmaz olarak Matrix distopyasına yol açmayacağı umudunu verir, *Star Trek*'e yakın bir şey de pekâlâ mümkündür.

Bunun gibi zorlama umut kaynaklarını bir kenara koyup önümüzdeki gerçekçi, büyük umuda dönelim: İnsanlarda ruh aşınması ve emeklerinin ucuzlatılmasına karşı bitmez tükenmez bir direnme yeteneği vardır, en azından *ben* buna inanıyorum. Ne de olsa *The Matrix* köleleşme değil, köleliğe karşı direnişimizin ve ondan kur-

tuluşumuzun hikâyesidir. Diğer umut kaynağı ise, bu mücadelede yanımızdaki şahane müttefiktir: Otomasyon süreci *haddinden fazla* başarılı olursa, er geç İkarus'unkine benzer bir çöküş meydana gelir ve süreci noktalar.

Şüphesiz krizlerin milyonlarca insanın, hatta yer yer koca bir neslin hayatını kararttığını unutmamalı ve kriz çıkmasını dilememeliyiz. Ancak ekonomimizin yaşadığı periyodik sarsıntıların insan emeğinin toparlanması için birer fırsat sunduğu da gerçektir. İflaslar ve krizler en azından bir süre için emeği ucuzlatır ve ayakta kalan işletmelerin pahalı robotlar yerine çaresiz işçileri çalıştırmaya yönelmesini sağlar. Her kriz bir toparlanmaya gebedir. Tabii bunun tersi de geçerlidir.

Yeni ve Farklı Bir Büyük Dönüşüm

Ekonomik krizlerin bir faydası daha var. Sen doğmadan çok önce, gemi azıya almış banka kredilerinin büyük bir ekonomik balonu sonunda 2008'de patlayana kadar sürekli şişirdiği yıllarda, yemek masalarından meclise ve medyaya kadar her yerde aymazlık hâkimdi: Orta sınıf sürekli evlerinin artan fiyatını, başarılı yatırımlarını, krizlerin artık geçmişte kaldığı inançlarını konuşuyordu. Sıkıntılı ve sinir bozucu bir dönemdi. 2008 çöküşünün ardından yaşanan dram karşısında dehşetle irkilsem de, bir tarafımın balonun artık patladığı gerçeğiyle rahatladığını hatırlıyorum: Sonunda gerçek bütün çıplaklığıyla açığa çıkmıştı. Alçakgönüllülük artık geri dönebilirdi.

İnsan ruhunu ve sağduyusunu kurtarmanın tek yolunun ekonomik krizin kanlı sunağında sıkça kurban adamak olması insanı şüphesiz kahrediyor. İşte bu nedenle yolumuza makinelerin emeğinin akıllıca ve herkese faydalı şekilde kullanılmasını sağlayacak yeni ve farklı bir Büyük Dönüşüm ile devam etmemiz gerekiyor. Peki bu nasıl olacak?

İnsanlığın çıkarlarını makinelerin yükselişiyle eşleştirmek için

bir fikrim var. Bu basit, pratik çözüm şirketlerdeki makinelerin bir kısmının herkesin ortak malı olması ve bu kısma karşılık gelen kârın da herkesçe eşit paylaşılacağı ortak bir fona aktarılması esasına dayanıyor. İnsanlık tarihinin akışı üzerinde bunun nasıl bir etki yapacağını bir düşün.

Şu anda, artan otomasyon işçilerin payına düşen toplam gelirleri düşürerek gittikçe daha fazla parayı makinelerin sahibi zenginlerin cebine yönlendiriyor. Ancak daha önce gördüğümüz gibi, bu da son tahlilde çoğunluğun giderek daha az harcanabilir parası olduğundan zenginlerin ürünlerine talebi azaltıyor. Bunun yerine kazancın bir kısmı işçilerin banka hesabına otomatik olarak gitseydi talep, satışlar ve fiyatlar üzerindeki aşağı yönlü baskı hafifler, tüm insanlığın makinelerin işgücünden faydalanması sağlanırdı.

Makineleri yapan makineleri tasarlamak için yüksek nitelikli emek gerektiği sürece üretimin tam otomasyonu gerçekleşemez. Bu senaryoda kârın yukarıda açıkladığım şekilde dağıtılmasının faydası, gelirler artarken fiyatların nispeten sabit kalmasını sağlaması ve bu sayede ürünleri gittikçe daha ulaşılabilir kılmasında.

Olur da üretim süreci *tamamen* robotlaşırsa, yani robot yapan robotların tasarlanması ya da imalatı için insanlara artık ihtiyaç kalmazsa tüm fiyat ve gelirler sonunda her ürün teneffüs ettiğimiz hava gibi oluncaya kadar geriler: O kadar boldur ki ne kadar değerli olsa da kimsenin o ürün için ödeme yapması gerekmez. Ancak o zaman *Star Trek'in* kaptanı Picard gibi böbürlenme hakkını kendimizde görebiliriz: "İnsanlar artık eşya biriktirmek saplantısı içinde değiller. Açlığı, yokluğu, sahip olma ihtiyacını yok ettik. Çocukluk çağımızdan çıkarak olgunlaştık."

Sana yolunu şaşırmış ve bir bilimkurgu hayaline kapılmış gibi görünürsem (hatta pek çok insan öyle olduğunu söyleyecektir) üzülme, bu düşüncemde yalnız değilim. Hatta yanımda çok parlak beyinler var. Mesela *Torunlarımız İçin Ekonomik İhtimaller* başlıklı makalesinde gelmiş geçmiş en itibarlı iktisatçılardan John May-

nard Keynes şöyle yazmış: "Varlık olarak para sevgisi (...) sonunda ait olduğu yere konacak, tiksindirici bir hastalık olarak görülecek ve bunda hâlâ ısrar edenler de yarı hastalıklı, yarı suça eğilimli bu huylarından kurtulmaları için ruh sağlığı uzmanlarına teslim edileceklerdir."

Tam otomasyon üretimin bugün göründüğünden katbekat uzakta olduğu 1930 yılında yazsa da, Keynes'in sözleri sence de Kaptan Picard'ınkilere çok benzemiyor mu?

Görüşümü mümkün olduğunca açık ve basitçe tekrarlarsam, insan türü olarak teknolojik potansiyelimizden belirli aralıklarla insanlığın büyük bölümüne zarar vermeden ve onları şanslı azınlığın insafına bırakmayacak şekilde faydalanmanın acilen bir yolunu bulmalıyız. Bunun için öncelikle yarattığımız makinelerin üretebildiği zenginliği o makinelerin kısmi ortak mülkiyeti yoluyla paylaşmalıyız. İnsan toplumunu yarattıklarının köleliğinden efendiliğine döndürecek başka bir yol düşünemiyorum.

Bunu yapmaktan bizi alıkoyan nedir? Halihazırda makinelerin, arazilerin, iş hanlarının ve tabii bankaların sahibi, küçük fakat çok güçlü bir azınlığın muhalefeti. Onların direnci karşısında ne yapmalıyız?

Son iki bölümde, bu önemli meseleye ister makinelerin yükselmesi (bu bölümdeki gibi), ister ekonominin can suyu olan para (şimdiki bölümün konusu), ister türümüzün hayat kaynağı olan çevre açısından bakalım, vereceğimiz yanıtın aynı olduğu konusunda seni ikna etmeye çalışacağım.

Biraz daha sabret, cevabını yakında alacaksın.

Yedinci Bölüm

Apolitik Para: Tehlikeli Bir Hayal

İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanlar savaş esirlerine de ırkçılık ve ayrımcılık uyguluyorlardı. Ruslar, Çingeneler ve tabii Yahudiler öldürülüyorlardı. İngilizler ile İngiliz Devletler Topluluğu vatandaşları, Amerikalı ve Fransız savaş esirlerinin ise uluslararası kabul görmüş Cenevre Konvansiyonu çerçevesinde temel hakları korunuyordu.

1941 yılında İngiliz ordusu subaylarından Richard Radford, Almanlarca batılı savaş esirleri için ayrılmış bir esir kampına kondu. Savaş sona erdiğinde Radford ekonomi eğitiminin ona kazandırdığı mercekten bakarak esir kampındaki tecrübelerini yazma fırsatı buldu.

Kampta farklı milletten esirler farklı yerlerde tutulsalar da genelde serbestçe gezip dolanabiliyorlardı. Kızılhaç yaşam koşullarını denetim altında tutuyor ve düzenli aralıklarla İsviçre'deki merkezlerinden kumanya tedarik ediyordu. Bu paketlerde de genellikle yiyecek, sigara, kahve, çay, bir parça çikolata ve benzeri şeyler oluyordu. Kızılhaç paketlerinin gelişi kamptaki monoton hayatı kırıyor ve özellikle sigara tiryakileri tarafından hevesle bekleniyordu. Mahkûmların tercihleri bir hayli farklılık gösterse de, sıkı eşitliğine nadir bir örneği olarak paketler tüm mahkûmlar için aynıydı. Zevk-

ler arasındaki bu farklılıklardan kazanç elde edilebileceğini önce bazı uyanık Fransız subayları fark etti. Fransızların genelde kahve sevdiğini ve çaya çok meraklı olmadığını, bir İngiliz içinse bunun tam tersinin geçerli olduğunu görerek, zamanla farklı milletlerden mahkûmlar arasında düzenli bir değiş tokuş ağı oluşturdular.

Kızılhaç kamyonları yüklerini boşalttığı anda zeki Fransız tüccarları yurttaşlarına yanaşarak karşılığında bir miktar kahve sözü vererek çaylarını ödünç alıyorlardı. Daha sonra İngiliz mahkûmların tutulduğu binaya giderek çayı kahveyle değiştiriyor, kahveyi de söz verdikleri gibi Fransız vatandaşlarına veriyorlardı. Peki bunu neden yapıyorlardı? Onlara faydası neydi?

Fransız tüccarların kârı bu değiş tokuştan kendilerine ayırdıkları kahve biçimini almıştı. Bunu nasıl mı başarıyorlardı? Tabii ki kendi vatandaşlarına çayları karşılığında, İngilizlerin aynı miktarda çay karşılığında vermeye razı olduğundan daha az miktarda kahve teklif ederek...

Arbitraj

Ekonomik terimlerle, Fransız tüccarlar aldıkları çayın karşılığında kendi vatandaşlarına çay seven İngilizlerden istedikleri fiyattan daha düşük bir fiyattan ödeme yapıyorlardı. Şüphesiz fiyatın ölçüsü para değil, gram cinsinden kahveydi, çünkü esirlerin gerçek paraya erişimi yoktu. Ekonomi jargonunda bir şeyi bir piyasada daha düşük fiyattan alıp başka bir piyasada daha yüksek fiyattan satarak kâr elde etmeye *arbitraj* adı verilir.

Diğerleri de durumun çabucak farkına varıp aynısını yapmaya başladılar. Tüccarlar arasında rekabet arttıkça çayları karşılığında Fransızlara teklif ettikleri kahve miktarı ile İngilizlerin aldıkları çay karşılığında verdikleri kahve miktarı arasındaki fark azaldı. Bu fark, yani *makas* ya da *marj*, tüccarın kârıydı. Kâr marjı ne kadar az olursa kârları da o kadar düşük oluyordu.

Şimdi piyasaya yeni giren Pascal adlı bir tüccar düşünelim. Pascal, çaylarını daha deneyimli rakiplerine değil de ona vermeleri için yurttaşlarına aynı miktarda çay için normalde değiş tokuş yapacakları kahve miktarından daha fazla kahve teklif etmek zorundadır. Bu, çaylarına daha yüksek fiyat teklif etmekle aynıdır. Diğerleri de piyasada yer kazanmak ya da tutunabilmek için Pascal'ı takip edince Fransız binalarında çay fiyatları yükselmeye başlar ve tüccarların (kahve cinsinden) kârlarını baskı altına alır. Aynı şekilde İngiliz binalarında da fiyat üzerinde benzer pazarlıklar yaşanır, bu durum Fransız binalarında çaylarının İngiliz tarafında ne kadar kahve alacağı, İngiliz binalarında kahvelerinin Fransız tarafında ne kadar çay alacağı sonunda herkes tarafından bilinene kadar devam eder.

Bu noktada Pascal ve tabii diğer Fransız tüccarlar vatandaşlarının çayına İngilizlerden aldıklarından daha az miktarda kahve ödeyip sıyrılamazlar, artık herkes kahve ya da çaylarının değerini öğrenmiştir. Başka bir deyişle, tüccarlar kâr çabalarının sonunda çay fiyatının belirlenmesine yardım etmiş ve bu süreç sonunda da işsiz kalmışlardır.

Kamp içerisinde kısa sürede her çeşit mal değiş tokuşu yapılır hale gelmişti, esirlerin çoğu bu doğal uluslararası piyasaya katılıyor ve herkes kampın zor şartları karşısında mümkün mertebe rahatlık elde etmeye çalışıyordu. Tüccarlar arasında ticaret geliştikçe iktisatçıların *denge* adını verdikleri düzeylerde zamanla tüm malların fiyatları sabitlendi. Dengeye ulaşmadan önce tüccarlar pazarlık güçleri ve satış becerilerine göre kâr elde ediyorlardı, birisi bir parça çikolatayı on gram kahve karşılığında satın alabiliyorsa, belki başkası aynı parçayı on beş gram kahve karşılığında satabiliyordu; ancak değiş tokuş devam edip rekabet marjları daraltınca fiyatlar dengelendi, kârlar eridi ve deneyimli tüccarlar tüm avantajlarını kaybettiler. Ticari hünerlerini kullanmak için şimdi yeni pazarlar bulmak, yeni ticaret tipleri geliştirmek zorundaydılar.

Takas değerlerinin ya da göreli fiyatların istikrara kavuşmasına

kampın etrafındaki ilan panoları da yardımcı oldu; tüccarlar bunların üzerine tekliflerini astılar, örneğin "10 parça çikolata karşılığında 100 gram kahve satıyorum." Esirler böylece bir bakışta mevcut fiyatları görebiliyorlar ve aynı miktarda kahve için dokuz çikolata parçasını kabul etmiyorlar, böylece kampın her yerinde fiyat istikrarı sağlıyorlardı. Film ya da televizyonda bankaların ya da borsanın işlem odalarında borsacıların önlerinde duran büyük ekranları görmüş müydün? Bunlara Bloomberg ekranı deniyor, burada petrol, altın, şirket hisse senetleri ve devlet tahvillerinin fiyatları görünerek anlık güncellenir, işin aslı bu terminaller Radford'un esir kampındaki ilan panolarının daha gelişmiş hallerinden başkası değildir. Görevleri alım satım işlemlerini kolaylaştırmak ve marjları ortadan kaldırarak bu süreçte arbitraj fırsatlarını bertaraf etmektir.

Sigaranın Kanserojen Bir Para Birimi Olarak Ortaya Çıkışı

Zamanla kamptaki alışverişler daha karmaşık hale geldi ve doğrudan değiş tokuş sistemi (kahve karşılığı çay, çikolata karşılığı kahve vb.) işleri yavaşlatmaya başladı.

Mesela bir Kanadalının on parça çikolata karşılığında yüz gram kahve teklif ettiğini düşünelim. Kahveyi isteyen ama çikolatası olmayıp çayı olan bir Fransızın şöyle bir teklifte bulunmadan önce biraz araştırma yapması gerekir: "Kahveni istiyorum ancak çikolatam yok. Onun yerine çayım var ve C5 bloğundaki bir İskoç'un çikolata başına on beş gram çay teklif ettiğini biliyorum. Bu nedenle bana yüz gram kahve ver, ben de sana yüz elli gram çay vereyim, sonra bunları İskoçyalıdan alacağın on kalıp çikolatayla değiştirirsin, ne dersin?"

Başlangıçta işler böyleydi ancak bir süre sonra bir emtia diğer tüm emtiaların satışına aracılık etme işini yüklendi. Bir başka deyişle *para birimi* haline geldi. Doğal olarak sigara kamptaki en çok ta-

lep gören ürünler arasındaydı. Sigara içenler, nikotin bağımlılıkları yüzünden daha fazla sigara alabilmek için ruhlarını şeytana satabilecek durumdalardı. Dolayısıyla sigara içmeyenler oldukça avantajlı duruma geçtiler çünkü onların paketinden de sigara çıkıyordu, bu sigaraların onlar için deneyimsel değeri yoksa da büyük takas değeri vardı. Sigara, hem tiryakilerce deneyimsel değeri, hem de diğer herkesçe takas değeri için hızla büyük talep görmeye başladı.

Sigaraların kamplarda takas değerlerinin ya da göreceli fiyatların ölçülmesi için bir birim olarak belirlenmesi fazla zaman almadı. Neden sigara? Hangi malların evrim geçirerek para birimi niteliği kazandığı kısmen şansa, kısmen de o malların sahip olduğu bazı ortak temel özelliklere bağlı olmuştur. Mesela dayanıklı olmalılar, ekmek ya da balık gibi bozulmamalılar. Taşınmaya elverişli, tercihen cebe girecek boyutta olmalılar. Kolaylıkla daha küçük birimlere ayrılabilmeliler. Ve toplumun geneli tarafından eşit derecede kabul görmeliler.

Radford makalesinde sigaranın nasıl basit bir kanserojen üründen üç ayrı özellik ve göreve sahip özel bir emtiaya dönüştüğünü anlatıyor. Sigara öncelikle tiryakilerin nikotin ihtiyacını gideriyordu. İkincisi değiş tokuş aracı olarak kullanılıyor, fiyatların kolayca ve hızla kıyaslanmasına imkân sağlıyordu. Son olarak da depolanıp saklanabildiği için esir kampındaki zor koşullarda "kara gün akçesi" görevi görüyordu.

Sigaranın bu son görevi, yani takas değerinin depolanmasına imkân vermesi, belki de aralarında en ilginç olanıdır çünkü sonuçları kolaylık ve ticaretin desteklenmesinden öteye gider: Mahkûmlara dar zamanlar için birikim yapma imkânı tanınması, yeni risk ve fırsatlara da kapı aralar. Bunun en kolay şekli, birinin sakladığı sigarayı faiz karşılığında borç vermesidir. Bunun getirdiği risk, borç alan mahkûmun sigarayı geri ödememe ihtimalidir, bu risk de *temerrüt* olarak bilinir.

Ancak beklenmedik bir başka risk daha var.

Paranın Takas Değeri: Esir Kampında Enflasyon ve Deflasyon

Senin yaşındayken bir yetişkinin bazı sözlerini kafamın hiç almadığını hatırlıyorum. Ne kadar uğraşırsam uğraşayım bir türlü anlayamıyordum. Anladığımı düşündüğüm zaman bile, bir arkadaşıma açıklamaya çalışırken aslında anlamadığımı fark etmiştim. Bu yetişkinin söylediği, Yunanistan'ın o günlerdeki resmi parası bin drahmilik banknotun üretim maliyetinin yirmi drahmi olduğuydu. "Maliyeti yalnızca yirmi drahmiyse değeri nasıl bin olabilir?" sorusu bir türlü aklımdan çıkmıyordu.

Belki sen benden hızlı çözecek kadar akıllısındır, yine de bu tuhaflığı izin ver Radford'un esir kampı çerçevesinde açıklamaya çalışayım. Diyelim ki düzenli aralıklarla kampa gelen Kızılhaç konvoyu esirlerin kumanyalarına daha fazla sigara koyarken çikolata, çay ve kahvenin miktarları aynı kalsın. Bu durumda fazla sigaraların gelişinden sonra her sigara artık daha az kahve, çikolata ve çay satın alabilmeye başlar. Çünkü artık daha fazla sayıda sigara karşılığında aynı miktarda çay ya da kahve bulunabilmektedir, bu da her bir sigaranın daha az kahve ve çay ettiği anlamına gelir. Bunun tersi de doğrudur: Kızılhaç pakete ne kadar az sigara koyarsa her sigaranın takas değeri, ya da satın alma gücü o kadar artar. Özetle, bir para biriminin satın alma gücünün üretim maliyetiyle ilgisi yoktur, daha çok göreceli bolluğu ya da kıtlığıyla ilgisi vardır.

Bir mahkûmun yüklü bir alım amacıyla sigara stokladığını ama Kızılhaç'ın kampa beklenmedik şekilde tonlarca sigara gönderdiğini hayal et. Sigaranın takas değeri hızla düşer, mahkûmun tutumluluğunun ve sabrının da hiçbir faydası olmaz.

Bu yolla paranın iki yüzünü de görmüş oluyoruz: Bir tarafta değiş tokuşu kolaylaştırarak daha fazla emtianın daha hızlı hareketini sağlıyor ve ekonomiyi döndürüyor. Diğer tarafta ise işlemek için güvene ve inanca ihtiyaç duyuyor. Yani herkesin başkalarının bir mal

karşılığında o parayı kabul etmeye devam edeceğine güvenmesi, bunun gerçekleşmesi için de yine o paranın gelecekte de değerini koruyacağına inanması gerekiyor. Yunancada *nomisma* (sikke) sözcüğünün *nomizo* (düşünmek) ve *nomos* (kanun) sözcükleriyle ilişkili olması tesadüf değil. Gerçekten de madeni ve kâğıt paralara değerlerini veren, ülke genelinde onları kabul etmenin *yasal zorunluluk* oluşu ve o paranın değerli olduğu ve öyle kalacağı *inancıdır*.

Kampımıza dönecek olursak, bir gece Müttefik Kuvvetler kampın bulunduğu bölgeyi bombardımana tuttu. Bombalar gittikçe daha yakına isabet etti, bazıları da kampın içine düştü. Gece boyunca mahkûmlar güneşi bir daha görüp göremeyeceklerini düşündüler. Ertesi gün sigaraların takas değeri tavan yaptı! Neden mi? Çünkü o sonu gelmeyen gece boyunca patlayan bombalarla kuşatılmış ve endişeyle kıvranırken mahkûmlar sigara üstüne sigara içmişlerdi. Sabah olunca diğer mallara kıyasla toplam sigara adedi çarpıcı şekilde düşmüştü. Önceden bir kalıp çikolata için beş sigara gerekiyorsa, aynı kalıp için artık tek sigara yetiyordu.

Kısacası bombardıman *fiyat deflasyonuna*, yani para miktarında göreli olarak yaşanan azalma sonucu tüm fiyatlarda düşüşe yol açmıştı. Bunun aksine, yani sistemin bütününde diğer emtiaya göre daha fazla miktarda para bulunmasının sonucunda fiyatlarda yükseliş yaşanmasına da *fiyat enflasyonu* denir ve bu ikili genelde sadece deflasyon ve enflasyon olarak anılır.

Faiz Oranları: Kampta Paranın Fiyatı

1942 yılı boyunca savaşın nasıl sona ereceğini tahmin etmek imkânsızdı ve mahkûmlar evlerine seneler sonra dönebilecekleri korkusu içindeydiler, kamptaki fiyatlar da nispeten istikrarlıydı. Kampın ilkel ekonomisinin bir süre daha süreceğinden emin olan bazıları (ticari zekâsı en yüksek olanlar ile en çok servet biriktirenler) birer (doğru tahmin ettin) banker olarak çalışmaya başladılar,

ölüm ya da özgürlük gelmeden önce tasarruflarını geri alacakları beklentisiyle başkalarına borç verdiler.

Diyelim ki Xavier'in kahvesi bitti ve daha fazlası için sigarası yoktu, bu bankerlerden birine gidip on sigara borç isteyebilirdi. Bankacı da sonraki ay Kızılhaç paketi geldiği zaman on iki sigara geri ödeme sözüne karşı Xavier'e borç vermeyi kabul edebilirdi, ki bu da aylık %20 gibi fahiş bir faize denk gelir. Xavier kabul eder miydi? Eğer kahve içmeden bir ay bekleme düşüncesi, kumanya geldikten sonra iki sigara eksiğe katlanma düşüncesinden daha fazla sıkıntı veriyorsa, evet.

Piyasadaki para miktarında beklenen dalgalanmalar kamptaki faiz oranlarını önemli oranda etkiliyordu. Örneğin bankerler bir sonraki ay kampa çok sayıda sigara gönderileceğini, bunun da haliyle sigaranın takas değerini düşürüp fiyatların yükselmesine neden olacağını öngörüyorlarsa, talep ettikleri faizi artırıyorlardı. Neden mi? Çünkü bir ay sonra aynı miktar sigaranın değerinin daha düşük olmasından korkuyorlardı. Bu nedenle her ekonomide borçlanmanın maliyeti (yani faiz) gelecekteki fiyat beklentisine, yani beklenen deflasyon ya da enflasyon oranına bağlıdır.

Bir örnek daha verelim: bir banker gelecekte enflasyon olacağını ve her sigaranın takas değerinin düşeceğini, sigarayla denk gelen mal fiyatlarının %10 artacağını öngörsün. Geçmişte bu banker sonraki ay on iki adet geri almak koşuluyla birine on adet sigara borç vermeye hazırdı. Şimdi ise aylık %20 faiz oranının sonuçta %20 değil, %20 eksi 10, yani yalnızca %10 olacağını hesaplıyor (bu rakam *reel faiz* adıyla bilinir). Kolayca anlaşılacağı üzere, banker aynı kazancı sürdürmek isterse artık %20 ile borç vermeye razı olmayacaktır. En azından paranın enflasyonunu telafi etmek için %20 beklentisinin üzerine %10 ekleyerek, aylık en az %30 faiz isteyecektir.

Eğer sıkıcı bir haber bülteninde birinin, "Faizlerde enflasyon artışına bağlı yükselme bekleniyor," dediğini duyarsan neyi kastettiklerini anlamamak için artık hiçbir mazeretin yok. Tek ihtiyacın Radford'un esir kampını düşünmek...

Büyük Umutlar

Hava şartları ve diğer doğa olayları onlar hakkında ne düşündüğümüze ya da öngördüğümüze aldırmazlar. Yağmur yağacaksa, meteoroloji uzmanları ne derlerse desin yağar. Ancak Rousseau'nun geyik avından ve iki ödipal piyasadan bildiğimiz üzere, ekonomi doğadan farklı olarak onun hakkında düşündüklerimizden etkilenir, hatta bunlarla şekillenir. Radford'un esir kampı anlatısı, özellikle de paranın değeri ele alındığında bu ilişkiyi başarıyla sergiler.

Esir kampında da cepheden gelen haberlerin kamp ekonomisine büyük etkisi vardı. Mahkûmlar çoğu kez gardiyanlardan habersiz yaptıkları eğreti radyoları dinleyerek Almanların Rusya içlerine ilerlediğini haber aldıklarında, daha uzun zaman kampta kalacaklarını düşünüyorlardı ve fiyatlar istikrarlı bir seyir izliyordu. Ancak savaşın sona yaklaştığı fark edilmeye başlanınca özgürlükleriyle birlikte kurdukları ekonomik düzenin yok olacağı anlaşıldı ve bankerlerin mevduat sahiplerine verdikleri faiz oranları fırladı çünkü artık kimse tasarruf etmek istemiyordu.

Müttefikler Alman sınırına ulaştığında Kızılhaç'tan kumanya sevkiyatı da sona erdi. Artık savaşın sonunun yaklaştığını bilen esirler biriktirdikleri sigaraları içtiler, bazılarının bankerlere borçları da o arada duman olup uçtu. Amerikan askerleri esir kampının kapılarına ulaştıklarında kampın küçük ama olağanüstü ekonomisi çökmüştü.

Buradan açıkça anlaşılacağı gibi paraya dayalı ekonomiler herkes sonun yakın olduğunu biliyorsa sürdürülemez. Tüm ekonomik faaliyet, o faaliyetin daha uzun süre devam edeceği algısına bağlıdır, o algı kaybolursa, tıpkı Oedipus'un gerçekleşen kehanetleri gibi, beklentinin kendisi çöküşe yol açmaya yeter.

Bu durum Radford'un esir kampından günümüz ekonomisine tüm ekonomiler için geçerlidir. Ancak paranın işleyişinde kamp ile piyasa toplumlarımız arasında temel farklılıklar var. Kampta para

arzı Kızılhaç'ın kontrolündeydi ama personel muhtemelen bunun farkında bile değildi. Onlar sadece kendi insani yardım amaçları uyarınca, kampın ekonomisini düşünmeden esirlere getirebilecekleri malları tedarik ediyorlardı. Bu anlamda kampın para politikasını kontrol eden sistem gerçekten tarafsızdı.

Ne yazık ki piyasa toplumumuzda durum çok farklı.

Sigaralardan Politik Paraya

Sigara dünyanın dört yanındaki toplama kampları ve hapishanelerde para birimi olarak öne çıkmıştır; özgür insanlar içinse daha fazla alternatif vardır: Kabuklar, tuz ve demir benzeri kıymetli madenlerin hepsi kullanılmıştır. Altının paslanmayı önleyen ve parlaklığını koruyan kimyasal yapısı, onu tüm zamanların en popüler parası yapmıştır. Kâğıt para ilk kez madeni paranın yerine (en azından büyük tutarlarda) geçtiğinde, tıpkı benim üretim maliyeti yirmi drahmi olan bir kâğıdın değerinin bin drahmi olmasını anlamakta zorlamam gibi, insanlar da şoke olmuşlardı. O zamandan beri banknotlar daha küçük ve daha hafif olduklarından, para giderek daha az ele gelir hale geldi, hatta fiziksel anlamda ortadan kalktı. Bugün giderek artan oranda telefonumuzdaki uygulamalar kanalıyla transfer yapmakla meşgulüz. Ancak Radford'un kampındaki sigaralar gibi, bir para biriminin işlemesini sağlayan şey güvendir.

Eski zamanlardan beri hükümdarlar insanların para birimlerine duydukları güveni çoğu zaman kendi hırslarından bile korudular. Mezopotamya'yı hatırlarsak, eğer hükümdar mantıksız miktarda "tahıl tahvili" ihraç eder ya da kabukların üzerine gerekli bilgileri yazan görevlileri denetleyemezse, çiftçilere borçlanılan tahılın makbuzu ve aynı zamanda para birimi yerine geçen kabuklar anında güven kaybederdi. Aynı şey madeni para için de geçerliydi, buradaki mesele paranın hangi oranda kıymetli maden (altın ya da gümüş) içeriyor olduğuydu. Kalpazanların bu madeni paraları eritip arada-

ki farkı ceplerine atarak daha az gümüş ya da altınla yeniden dökmemeleri için hiçbir sebepleri yoktu. İnsanlar belli bir takas değeri varmış gibi görünen bu madeni paraları kabul etmeden önce değeri eksik olabilir diye iki kere düşünmeye başladılar, yayılan bu şüphecilik, parasal işlemleri epeyce baskıladı.

Şüpheciliğe karşılık paranın iktidarın sürekli denetimi altında olduğunu garantilemek için yetkililer dolaşımdaki madeni paraların üstüne hükümdarın resmini bastılar. Örneğin Eski Atina'da şehir devlet sıkı kurallara sahipti ve limanlar ile pazarların çevresindeki resmi kontrol merkezlerinde madeni paraların rasgele denetimini yapabilmek, hatta şarap ve benzeri emtianın saflığını ve alkol içeriğini denetlemek için gelişkin yöntemler kullanılıyordu. Kalpazanlık ya da sahte para ticaretinin cezası kırbaçtan idama uzanacak kadar ağırdı, önlemek cezalandırmaktan daima iyi olduğu için de kalpazanların bir adım önüne geçmek amacıyla paralarda gittikçe daha karmaşık tasarımlar kullanılıyordu.

Bunları hepsi iyiydi ancak eskilerin söylediği gibi: "Bizi koruyuculardan kim koruyacaktı?" Para basma, fani hükümdarların suiistimal etmeden duramayacakları kadar büyük bir güçtü. Halkı çaktırmadan soymak çoğu zaman yanlarına kâr kalıyordu. Bir hükümdar ne zaman savaş açmak ya da yeni bir tapınak veya saray inşa ettirmek istese, daha fazla para basabilmek için madeni paranın içine konan değerli madenlerin miktarını azaltına yoluna gitmekten kendini alamıyordu.

Tebaaları da aptal değildi şüphesiz, eski düzgün paralarla ayarı bozuk yeni paralar arasındaki farkı öğrendiler. Ancak insanlar iyi paraları biriktirdikleri ya da içindeki görece fazla altın ya da gümüşü elde etmek amacıyla erittikleri için kötü paraların iyileri tedavülden çıkarmaları uzun sürmedi. Gel gör, tedavülde bu kadar çok fazladan ve değeri düşük madeni para olunca her birine daha az buğday, mısır ya da et değeri biçiliyordu. Fiyat enflasyonu kök saldı; insanlar maaş ve tasarruflarının değer kaybettiğini fark ettiler, ekonomi

sallanmaya başladı ve paraya duyulan güven tamamen yok olduysa da çöktü. Örneğin Roma İmparatorluğu'nun gerileme dönemi böyle pek çok vakayla doludur.

Bu nedenle pek çok insan bu gibi kararlar söz konusu olunca hükümdarlara, hükümetlere ve politikacılara güvenilemeyeceğini hisseder. Bunlar güce ve iktidara susamış adamların düzenbazlıklarından mümkün olduğunca uzak tutulmalıdır. Ve maalesef, ortak faydaya açgözlülükle göz dikenlerin çoğunluğu geçmişte olduğu gibi bugün de erkeklerdir.

Neyse ki işler bir nebze değişti. Bir dizi isyan sonucu yönetilenler tarafından yönetenlere yasal sınırlamalar getirilerek hükümdarın vatandaşları soyma, keyfi vergi koyma, arazilerine el koyma ve direndikleri zaman hapsetmesine bir ölçüde sınır getirildi. Vergiler yoksuldan alınıp güçlülerin daha fazla zenginleşmesini sağlayan bir yük olmaktan çok ileriye gitti. Fazlalığın daha adil bölüşülmesini talep eden halk hareketlerine cevap olarak vergiler nüfusun daha geniş kesimine fayda getiren projelere fon sağladı. Zenginler bile refah devletinin kendi servetlerini, huzurlarını ve hatta kellelerini korumak için mükemmel bir sigorta poliçesi olduğunu anladılar. Ancak sonra maliyeti kimin karşılayacağı sorusu ortaya çıktı. Daha önce dediğimiz gibi zenginler asla gerekli vergiyi ödemek istemez, yoksullarınsa zaten ödeme gücü yoktur. O halde bu nasıl olacaktı?

Bunun bir yanıtı, dördüncü bölümde gördüğümüz şekilde açıklarla finanse edilen devlet harcamaları, bir başka deyişle kamu borcu. Diğeriyse ihtiyaç zamanı kendisini ve bankaları fonlamak için devletin bankalar ya da merkez bankası kanalıyla daha çok para yaratması. İki seçeneğin de kusurları mevcuttur. Politikacılar kamu borcundaki artıştan hoşlanmazlar, zira muhalifler bunu karşı koz olarak kullanıp onları bu borçları ödemek için çocuklarını daha yüksek vergilere mahkûm etmekle suçlar. Bu yüzden genelde oluşan eğilim toplumun çok ihtiyacı olan şeyleri ödemek için sessizce merkez bankasına para basma talimatı vermektir.

Ancak, Radford'un kampında büyük miktarda sigara istifleyen esirlerin kendi elindekilerin satın alma gücünü düşürdüğü için Kızılhaç'tan yeni sigara gelmesinden hoşlanmamaları gibi, para sahibi sınıf da her zaman bu çözüme sertçe karşı çıkmıştır. Varlıklı kesim, Roma İmparatorluğu'nun düşüşüne atıf yapıp çöküşü kısmen başarısız imparatorun paranın ayarını düşürmesine bağlayarak merkez bankalarını "siyasetin dışına çıkarmak" ve hükümetten bağımsız hale getirmek için büyük bir kampanya başlattılar, bu sayede politikacılardan merkez bankasına para arzını artırma talimatı verme gücünü aldılar. Parayı bu şekilde politika dışına çıkarmanın istenip istenmediği sorusunu şimdilik kenara bırakıp önce şunu soralım: Bu mümkün mü?

Esir Kampı ile Parasallaşmış Piyasa Ekonomileri Arasındaki Fark

Bu sorunun cevabı için önce kamp ekonomisi ile kendi ekonomimiz arasındaki başka bir farkın altını çizelim. Kampta para birimi sigaraydı, bir başka deyişle kampta ne kadar sigara varsa o kadar da para vardı. Ancak kampın dikenli tellerinin dışındaki paranın hacmi, tedavüldeki madeni ve kâğıt para toplamını çok aşıyor. Bunun nedeni nedir?

Kısa cevap; bankaların yoktan para var eden sihirli gücü sayesinde. Hatırlayacağın gibi Miriam yarım milyon euro kredisini aldığında bu tutar sadece banka hesabında göründü; hiçbir zaman madeni para ya da banknot şeklini almadı. Buna rağmen bisiklet atölyesi için ihtiyacı olan malzemeyi satın almakta kullandığı şey paraydı. Piyasa toplumlarında bu mümkündür çünkü Miriam yarım milyon euro değerinde bisiklet artı bankaya faiz ödemesi ve üzerine kazanç sağlayacak kadar bisiklet üretecektir. Kampta ise üretim yoktur, sadece tüketim vardır ve üretim olmadan bu şekilde borcu kâra dönüştürmek neredeyse imkânsızdır. Bu açıdan kampın ekonomisi tam gelişmiş bir piyasaydı ancak savaş esirlerinin tükettiği hiçbir

şey kampın içinde üretilmediği için piyasa toplumu olmaktan çok uzaktı. Aynı zamanda bankaların sahip olduğu sihirli para yaratma gücünün ve bir piyasa toplumunun genel taleplerinin, benim "makinedeki hayalet" şeklinde tanımladığım kamu borcu için acil bir gereksinim yarattığını da hatırlayalım.

Ekonomik yapının işlemesi için gerekli altyapıyı sağlayan, yavaşladığı zaman geri dönüşüm sürecini destekleyen, paniğe meyilli bankacılara "varlıkların en likidini" sağlayan, sistem dağılmaya yaklaştığında lastik bant gibi her şeyi bir arada tutan şey kamu borcudur. Buna karşılık kamu borcu devletin üzerinde sırf borcun bir kısmını ödeyebilmek için bile vergi toplaması için yeni baskılar yaratır. Radford'un savaş esirleri kampı ile piyasa toplumu ekonomileri arasındaki can alıcı fark, ilkinde borç ve vergilerin para arzıyla bir ilgisi olmaması, piyasa ekonomilerinde ise bunların birbirlerine sımsıkı bağlı olmasıdır. Ne de olsa para dediğimiz şey sanılanın aksine Radford'un kampındaki gibi değiş tokuşu kolaylaştırmak için ortaya çıkmadı, borçları (ve zengin yöneticilerin Bay Nabuk benzeri yoksul çiftçilere ödeme yapmak için kullandıkları senetleri) kayda almak ve vergi toplamak için keşfedildi. Yine aynı nedenle, yöneticiler her zaman kâr kazanmak için para biriminin değerini düşürme çabasına girseler de, bunun aldıkları verginin de değerini düşüreceğini fark ettiklerinden genelde vazgeçiyorlardı.

Eğer para depolitize olsaydı, yani para arzı kararı politika dünyasından ayrılabilseydi o zaman hükümetin nereye ne kadar harcadığı, devletin kimden ne kadar vergi topladığı, bankacıların ne kadar komisyon alabildiği ve iflas ettiklerinde onlarla nasıl başa çıkıldığı gibi kararların politikadan bağımsız verildiğini görebilirdik. Bu kararlar politikanın tanımı içinde yer aldıklarından, örneğin oligarşi tarafından alınmaları halinde antidemokratik hale gelseler de, hiçbir zaman apolitik olamazlar.

Sana bir kere daha Radford'un esir kampında paranın neden politikadan uzak olduğunu hatırlatayım: Çünkü para arzı bağımsız bir

kaynak, Kızılhaç tarafından yapılıyordu ve onlar da Radford ile esir yoldaşlarına bir para birimi sağladıklarının farkında bile değildiler. Diğer her yerde ise para arzını kontrol eden yetkililer, ekonomimiz üzerinde sahip oldukları gücün gayet farkındadırlar. Bunun üzerine bir de kararlarının muhtemel sonuçlarını bildiklerini varsayarsak, mesele tarafsız davranmak değil (bu imkânsızdır), çoğunluğun mu yoksa azınlığın mı çıkarlarına göre davranmaları gerektiğidir.

Dünyanın gelişmiş ekonomiye sahip demokrasilerinin hemen hepsinin merkez bankaları resmi olarak bağımsızdır. Merkez bankası artık seçilmiş politikacıların hükmü ya da etkisi altında olmadığı için bu ülkelerde para, politikadan arındırılmış mıdır? Paranın kamusal ve özel borcun kurumsal yönetimi ve vergilendirme (tamamen politik bir mesele) ile ayrılmaz şekilde bağlı olduğunu düşünürsek, cevap "hayır". Merkez bankası seçilmiş politikacılardan bağımsız olunca yaşanan şudur: Kızılhaç kadar tarafsız bir merkez bankasına sahip olmak yerine, kararları her zamanki kadar siyasi bir merkez bankasıyla karşı karşıya kalırız, tek fark bankanın artık meclisin denetiminde olmamasıdır. Bunların sonucu merkez bankaları güçlü ancak seçilmemiş bir azınlığın siyasi ve parasal gücüne her zamankinden daha fazla bağımlı hale gelir: Oligarşi ve bankacılar.

Bitcoin: Parayı Politikadan Uzaklaştırma Çabası

Şimdi 2008'e, sen yalnızca dört yaşındayken bankacıların balonunun dehşetle patladığı o ana gidelim. Pek çok işin, evin ve ümidin kaybedilmesi batı toplumlarında paranın efendilerine, yani bankacılara, piyasa ekonomimizden sorumlu politikacılara ve para arzından sorumlu teoride bağımsız merkez bankasına karşı eşi benzeri görülmemiş bir güvensizlik yarattı. G20 denilen en zengin yirmi ülkenin merkez bankaları, bankaları nasıl kurtaracakları konusunda anlaşmak için bir araya geldiklerinde dünyanın dört yanında vatandaşlar galeyana geldi. Bazıları Radford'un kampındaki sigaralardan farksız

yeni bir tür para birimi hayal etmeye başladı: Devletin tekelinden çıkmış, politikadan ayrışmış ve ağır topların ulaşamayacağı yükseklikte, ne devletin ne de bankacıların manipüle edebileceği, insanlar *için*, insanlar *tarafından* yaratılmış bir para birimi.

Bir hükümet ya da merkez bankası olmazsa para miktar ve niteliğini kim kontrol edecekti? Bu gibi sorular dijital çağdan önce cevapsızdı ancak internetin gelişiyle birlikte demokratik, güvenli ve dürüst, soyut, yalnızca bilgisayar ve akıllı telefonlarımızda var olan, herhangi bir merkezi otoriteden bağımsız dijital bir para birimi fikri otorite karşıtı ilerici zihinlerde filizlenmekteydi. En büyük engeli şuydu: Bir muz ya da yüz dolarlık bir banknottan farklı olarak dijital her şey sonuçta bir hard diskte duran bir dizi rakamdan ibarettir ve kolayca kopyalanıp çoğaltılabilir. Beni ya da seni istediğimiz kadar para yaratmaktan (kopyalamaktan) alıkoyan bir şey yoksa ne kadar harcama hakkımız olduğunun hesabını nasıl tutarız? Bu probleme çözüm üretilmeseydi dijital her para birimi, güvensizlik ve hiperenflasyonla anında yok olurdu.

Bu soruya çok parlak bir cevap 1 Kasım 2008'de, yani krizin başlamasından birkaç hafta sonra bir internet sohbet odasına elektronik postayla gönderildi. Elektronik posta, bugün hâlâ kimliği belirlenememiş bir kişi ya da ekip tarafından Satoshi Nakamoto adıyla imzalanmıştı. Nakamoto bu sorunu çözen göz alıcı bir bilgisayar programı, bir algoritma sunuyordu ve bu algoritma da merkezi olmayan yeni bir dijital para biriminin, yani Bitcoin'in temelini oluşturacaktı.

Nakamoto'nun elektronik postasından önce ortaya atılan tüm çözümler bir tür merkezi otoriteye ihtiyaç duyuyordu. Bankalar ile Visa ve Mastercard gibi kredi kartı şirketleri bu sorunla merkezi bir dijital bir hesap tablosu (ya da muhasebe defteri) tutarak baş ediyorlardı. Amazon'da bir şey ödemek için kredi kartımı kullandığım her sefer, birkaç dolar ismim ve hesap numaramın yanındaki girdiden alınıp aynı hesap tablosundaki Amazon'un isim ve hesap numarasının yanına konuyor. Her satın alma öncesi merkezi sistem benim ismimin

yanında yeterli kaynak olup olmadığını kontrol ediyor, bu şekilde benim aynı parayı iki farklı yere harcamayacağımı garantiliyor.

Nakamoto'nun algoritmasının güzelliği, merkezi bir otorite tarafından işletilen bir hesap defterine ihtiyaç duymazken tek bir birim paranın bile asla kopyalanamamasını ve iki kere harcanamamasını garantileyebilmesiydi. "O zaman işlemleri kim denetliyor?" diye sorduğunu tahmin edebiliyorum. Bunun şahane cevabı: Herkes! Bitcoin kullanan topluluğun tamamı bilgisayar kapasitelerinin bir kısmını bu amaca ayırarak bu göreve ortak olacaktı. Her bir kullanıcı diğerlerinin işlemlerini inceleyecek, ancak aynı zamanda kimin işlemini incelediklerini hiç kimse bilmeyecek ve gizlilik de korunacaktı. Dünyanın dört yanından insanlar büyük bir heyecanla sisteme kaydolmaya başladı.

Bitcoin başlangıçta bazı sorunlar yaşadı. Hiç kimse Nakamoto'nun algoritmasını çözmeyi başaramasa da birkaç art niyetli girişimci, insanları bilgisayarlarına girilebileceği korkusuyla ikna edip hackerlerin bilgisayardaki Bitcoin'leri oluşturan sayısal değerleri, yani paraları çalabileceklerini ileri sürdüler. Bu girişimciler Bitcoin zengini müşterilere bir hizmet sundular: Onların Bitcoin kod dizilimlerini süper güvenli sunucularda düşük bir ücret karşılığında güvenceye alacaklardı. Ne olduğunu tahmin etmişsindir, bu girişimci arkadaşların bazıları bir anda milyonlarca dolar değerindeki Bitcoin'le ortadan kayboldular.

Bu hikâyede ilginç olan, bize paranın neden her zaman politik olmak zorunda olduğunu hatırlatması. Bitcoin destekçilerinin itiraz ettikleri nokta paranın politik niteliği değil, onlar Bitcoin ve diğer kripto paraları anarşik, var olan düzene ve otoriteye karşı birer başkaldırı olarak görüyorlar ki bundan daha politik bir duruş herhalde zor bulunur. Ancak şu görüşümden hoşlanmayacakları açık: Paranın devlet ve hükümetlerin şekillenmesini sağlayan politik süreçlerden ayrı tutulması, tehlikeli bir hayalden ibarettir.

Apolitik Para: Tehlikeli Bir Hayal

Büyük ölçekli Bitcoin hırsızlığı skandalı patladığında birçok kişi bunu fikrin zayıflığının ispatı olarak gördü, zira insanları yolsuzluk ve hırsızlık karşısında koruyacak kimse yoktu. Hırsızlar normal bir bankaya girip milyonlarla kaçarlarsa kanun insanların tasarruflarının korunmasını sağlar, Bitcoin ise herhangi bir devletin yasal sınırları dışında kaldığından kimse kurtarmaya gelmeyecekti.

Şüphesiz, bu devlet destekli sigorta sisteminin eksikliği kullanıcılar için ciddi bir eksiklik. Sevelim sevmeyelim, devlet organize suça karşı insanların tek sigortasıdır. Ancak Bitcoin benzeri devletsiz para birimlerinin en ciddi zayıflığı bu bile değildir. En büyük ve tehlikeli zayıflığı, hükümetler ya da bankacılar tarafından manipüle edilememesi için para arzına müdahalenin mümkün olmaması prensibi üzerine inşa edildiklerinden, krizlere cevaben sistemde tedavüldeki para miktarını ayarlamak mümkün değildir. Şu ana kadar gördüğümüz gibi, bu da krizleri daha şiddetli hale getirir.

Bitcoin algoritmasına göre var olan Bitcoin sayısı temelde sabittir (detaylandırırsak sabit bir miktara ulaşana kadar sistemdeki para yavaşça büyümektedir. Bu miktar da 21 milyon Bitcoin'dir ve bu tutara 2032 yılı içinde ulaşılacağı tahmin edilmektedir). Bu durum iki açıdan sorunludur: Bir, kriz çıkmasını kolaylaştırır, ikincisi de yine gördüğümüz gibi kriz vurduğu zaman ondan çıkışı zorlaştırır.

İlk olarak, sabit miktarda Bitcoin'in kriz ihtimalini neden artırdığına bakalım: Buna deflasyonist etki adı verilir. İşletmeler daha fazla ürün ve hizmet ürettikçe miktarı sabit kalan Bitcoin nispeten seyrekleşecek ve gittikçe değerlenecektir. Bunun anlamı, değeri Bitcoin cinsinden ölçülen her araba ya da cihaz fiyatının, otomasyon tarafından dikte edilenden daha hızlı şekilde düşmesidir. Tabii bu bütün ekonomi çapında gelişecek ve deflasyon yaşanacaktır. Bu kendi başına bir problem değildir, ancak ücretler fiyatlardan daha hızlı düşer-

se sorun haline gelecek, işçilerin alım gücü çoğalan ürünlerden çok daha azını satın almaya yetecektir. Bitcoin'in deflasyonist etkisiyle satışlarda yaşanan bu düşüş bankacıların halihazırdaki taşkınlığına çarpan etkisi yapacak ve ani krizlerin ihtimalini artıracaktır.

Kriz meydana geldiğinde Bitcoin güdümlü ekonomilerin ikinci sorunu, yani para arzını artırarak ekonomiyi canlandırmanın mümkün olmayışı ortaya çıkar. Normal bir ekonomideyse kriz sonrası bankerlerin gelecekten bugüne borçlandıkları paranın gelmeyeceği anlaşıldığında, hükümet bu eksik paranın bir kısmını süratle tamamlayarak bankaları (bankacıları değil!) sübvanse eder ve kalanını da ekonomiyi canlandırmak için yoksullara destek ve kamu yatırımı şeklinde harcar. Para arzını artırmak için bahsedilen eylemler hızla hayata geçirilmezse, arka arkaya iflasların yol açacağı zincirleme reaksiyon bütün ekonomiyi 1930'lardaki gibi derin bir krize sokabilir. Ancak böyle hızlı bir yanıt, arzı sabit ve yetkililerin kontrolü dışındaki Bitcoin'le mümkün değildir.

Bunların hiçbiri spekülasyon değil. Bir zamanlar hükümetler tedavüldeki para miktarını, sahip oldukları altın miktarıyla orantılı tutmakta kararlıydılar ve bu inatları 1929 buhranı ile sonrasındaki drama neden oldu. "Altın Standardı" adıyla bilinen bu yaklaşım temelde Bitcoin'in arkasında yatan, politik paradan kaçış felsefesine çok benziyordu. Ancak önce 1931'de yeni İngiliz hükümeti, ardından da 1933'de ABD Başkanı Roosevelt'in New Deal (Yeni Anlaşma) adı verilen yönetim anlayışı sayesinde altın rezervleri ile para arzı arasındaki ilişki koparıldı ve dünya ekonomisi toparlanma sürecine girdi.

Tabii hükümetler, merkez bankaları ya da başka herhangi biri para arzını yönetmeye başlarsa politik paraya geri dönmüş oluruz, bu da zaten dediğimi doğrular.

Son Bir Söz

Özetleyecek olursak; bir tarafta borç, ekonomik balonlar ve sürdürülemez büyüme, diğer tarafta ise deflasyon ve durgunluk arasında iki taraftan da uzak, güvenli bir rota çizebilmek için zayıf da olsa bir umudumuz varsa, bu para arzını kontrol etmektir. Ancak bu ve benzeri her tür müdahale zorunlu olarak farklı insanları (özellikle de zengin ve mülk sahibi kesime karşı yoksul ve muhtaç kesimi) farklı etkileyeceğinden, asla tarafsız olamaz. Paranın kaçınılmaz şekilde politik olması gerektiğini kabul ettiğimizde, onu medenileştirmek için yapacağımız tek şey vardır: Demokratikleştirmek! Yani parayı kontrol etme gücünü, her bireyin bir oyu mantığıyla seçilen birine vermek. Savunulabilir tek yol budur.

Şüphesiz paramızı demokratikleştirmek için önce devleti demokratikleştirmeye ihtiyaç var ve bu, çok güç bir iş. Ancak imkânsız değil. Bu bölümü yazmayı bitirdiğimde 1946-49 yılları arasında, Yunan İç Savaşı döneminde Makronissos ve İkaria adalarındaki kamplarda düşünce suçlusu olarak birkaç yıl geçiren dedene o kamplarda da sigaraların para birimi olarak kullanıp kullanılmadığını sordum. Sorma nedenlerimden biri, Radford'un savaş esirleri hikâyesinin ne kadar evrensel olduğunu öğrenmekti. Yanıtının beni şaşırttığını söylemeliyim.

"Hayır," dedi. "Her birimiz ne paket gelirse aramızda paylaşırdık. Bir keresinde sigara içmememe rağmen teyzemden sigara getirmesini istedim. Gelir gelmez, karşılığında bir şey beklemeden sigara içenlere verdim. Bu işler böyleydi. Birbirimize yardım ediyorduk."

Buradan çıkarılacak bir ders var, ancak onu sana bırakıyorum.

Sekizinci Bölüm

Aptal Virüsler

The Matrix'te küçük bir insan grubu makinelerin köleleştirmesinden kaçar ve tekrar yakalanmaya direnir. Liderleri Morpheus adında bir adamdır. Bir sahnede Morpheus, Matrix'in sanal gerçekliği içinde Ajan Smith isimli, insan kılığında bir makine tarafından yakalanır. Ajan Smith, acımasızca sorgulamaya başlamadan hemen önce insanların neden onun "midesini bulandırdığını" açıklar: "Bildiğin gibi bu gezegendeki her memeli kendi çevresiyle içgüdüsel, doğal bir denge geliştirir ancak siz insanlar bunu yapmıyorsunuz (...) Bu gezegende aynı örüntüyü izleyen bir organizma daha var, ne olduğunu biliyor musun? Virüsler. İnsanoğlu bir hastalık, bu gezegenin kanseri. Siz hastalıksınız. Biz de, tedavi."

Üç büyük tek tanrılı din (Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık) açısından baktığımızda biz insanlar kendimizi çok üstün görürüz. Mükemmel ve eşsiz bir Tanrı'nın imgesinde ona benzer yaratıldığımız düşüncesi hoşumuza gider. Konuşma ve mantık yürütme yetilerine sahip tek canlılar olarak kendimizi birer yarı tanrı, Dünya'nın efendisi farz ederiz ve çevreye uyum sağlayacağımız yerde, çevreyi kendi arzularımıza uydurma hakkımız olduğuna ina-

nırız. İşte bu nedenle yarattığımız bir makinenin hakkımızda Ajan Smith'in Morpheus'a söylediklerini söylemesi halinde rahatsız oluruz. Daha fenası, Ajan Smith'in haklılığından içten içe korkarız.

Hatta Ajan Smith'in bize karşı merhametli olduğunu bile söyleyebilirim. Ne de olsa kendisini barındıran hücreyi yok etmeyen virüsler de var, bizse bizi barındıran çevreyi yok etmeye kararlı görünüyoruz. Hayvan ve bitkilerin soylarını tükettik, gezegendeki ormanların üçte ikisini yok ettik, göllerini zehirleyen asit yağmurları yarattık, toprağı erozyona maruz bıraktık ve nehirleri barajlarla kestik ya da kuruttuk; atmosferimizi, okyanuslarımızı asitleştiren ve mercan resiflerini öldüren, buzdağlarını eritip deniz seviyelerini yükselten, iklim dengesini bozan ve koca ülkeleri tehdit eden karbondioksitle doldurduk. Kendi oksijen kaynağını zehirleyen astronotlar misali, tek sığınağımız biyosferi tehlikeye attık. Ajan Smith'in haklı olduğundan kim şüphe duyabilir?

Bana Ajan Smith'in var olmadığını söyleyeceksin, haklısın da. Kendisi bir senaryo yazarının hayal gücünden ibaret. Tıpkı Christopher Marlowe'un Doktor Faustus'u veya Mary Shelley'nin Doktor Frankenstein'ı vicdanımızı harekete geçirmek ve alarm zilini çalmak için yaratması gibi, belki Ajan Smith'in varlığı da bizim sadece gezegeni tehdit eden bir kanser ya da virüs olmadığımızı; vicdan sahibi, özeleştiri ve yargı kabiliyetli bir tür olduğumuzu ispatlıyordur.

Asıl mesele, bu kayda değer meziyetlerimizi hakkıyla değerlendirip değerlendiremeyeceğimiz.

Dünya Gezegeni Takas Değerine Karşı

Piyasa toplumları, takas değeri deneyimsel değere üstün gelince ortaya çıkmıştı. Daha önce gördüğümüz gibi bu zafer hudutsuz zenginlik ile derin yoksulluğu birlikte üretmiş, kitlesel makineleşmeye yol açarak işçi ve işverenleri makinelerin makineleşmiş birer kölesi

haline getirirken, insanlığın üretebileceği ürün miktarını kat kat artırmayı da başarmıştı. Bu devrimin bir sonucu daha oldu: Bizi tür olarak varoluşumuz ile Dünya'nın yaşamı sürdürme kapasitesi arasında derin bir çatışmayla karşı karşıya bıraktı.

Hayal et: Aegina adasında yaz... Aniden üç yangın söndürme uçağı evimizin üzerinden geçerek Peloponez'e doğru ilerliyor. Arkalarından bakıyoruz ve ileride, Parnon sıradağları üzerinden gökyüzüne bir yılan gibi kıvrılarak yükselen, güneşi gittikçe kapatarak gerçekdışı bir günbatımı etkisi yaratan o kara dumanı görüyoruz. Gözlerimizin önünde büyük bir felaket olduğunu anlamak için haberleri açmaya gerek yok. Ancak yüreğimiz sıkışsa da, bu ekonomik anlamda piyasa toplumuna yarayacak bir durum. Orman yangınına rağmen değil, onun sayesinde ekonomi güçlenecek...

Kulağa saçma geldiğini biliyorum ama bu maalesef doğru: Pek çok ölçüme göre ekonomimiz biyosferimizin çilesinden fayda sağlıyor. Mesela o yanan çam ağaçlarının dağın yamacında öylece büyürken hiçbir takas değeri yoktu. Onların gölgesinde yürüyen, reçinelerinin kokusundan keyif alan, dalları arasından esen meltemin müziğini dinleyen (ki hepsi ölçülemez değerlerdir) deneyimsel değerleri ne olursa olsun, takas değerleri sıfırdır çünkü kâr etme amacıyla alınıp satılamazlar. Ekonomik anlamda ne kadar ağaç yanarsa yansın, çevremiz ne kadar kelleşirse kelleşsin, ne kadar hayvan alevler arasında telef olursa olsun hiçbir önemi yok, ne de olsa hiç takas değeri yitirilmedi.

Diğer taraftan, evimizin üzerinden geçen uçaklar takas değeri yüksek bir yakıt olan ve şimdiden tedarikçisi petrol şirketinin kârına eklenen kerosen yakıyor. Aynısı orman yangınına doğru süratle yol alan itfaiye kamyonlarının harcadığı mazot için de geçerli. Tabii yanan evleri ya da zarar gören enerji hatlarını yeniden inşa etme zamanı geldiğinde, bunlar karşılığında inşaatçılara ödenecek ücretler ve alınacak malzeme de ekonomi çarkını döndürecek yakıt görevi görecek. Artık sorunu görüyorsun, değil mi?

İnsanoğlu avcı bir hayvan türüdür ve uzun zamandır da beslenme için ihtiyaç duyduğumuz faunayı kontrolsüz avlanmayla yok etme eğilimindeyiz. Maalesef çevrenin tahrip edilmesi de türümüz için yeni bir şey değil. Paskalya Adası'nın antik çağlardaki insan sakinlerinden geriye tek kalan, açlık nedeniyle adayı terk etmeden önce bıraktıkları dev heykeller. Adada yoğun şekilde ağaç kesilmesi toprağı zayıflattı ve yağmurlarda erozyona yol açarak toprağı çöle çevirdi. Yine de tarihimizin büyük bölümünde bu gibi felaketler yerel ölçekte kalmıştı. Piyasa toplumları ortaya çıkmadan ve olgunlaşmadan önce, yani takas değerinin deneyimsel değere baskın çıkmasına neden olan ve Sanayi Devrimi'ne yol açan Büyük Dönüşüm'den önceki dönemler için, Ajan Smith'in suçlaması yersiz ve haksızdı.

Örneğin kitabın başlarında yer verdiğim Aborijinleri ele alalım. İngilizler gelmeden binlerce yıl önce Avustralya kıtasındaki tüm büyük memelilerin kökünü kazımışlarsa da daha sonra ormanları koruyarak ve doğanın nimetlerini esirgemek için balık, kuş ve bitki tüketimini ölçülü hale getirerek çevreleriyle aralarında bir denge kurmayı başardılar. Oysa topraklarını çeviren, onları kovan ve kıtayı kendi piyasa toplumu kanunlarına tabi kılan İngiliz sömürgecilerin gelişini takip eden yüzyılda, ormanların beşte üçü yok edilmişti. Bugün Avustralya'nın toprakları madenler yüzünden yaralı ve yoğun tarımdan aşınmış durumda, nehir yatakları kurumuş ve tuzla dolu. Kıtanın kuzeyindeki, dünyanın en büyük yaşayan yapısı sayılan Büyük Bariyer Resifi ise ne yazık ki can çekişiyor.

Orman yangını örneğinin gösterdiği gibi, takas değerini her şeyin üzerine koyan bir toplum, çevrenin korunmasını kabaca ve hunharca arka plana atmaya mahkûmdur. Eğer bir ağacın ya da mikroorganizmanın takas değeri yoksa, toplumumuz onun yok edilmesi önemsizmiş gibi davranır. Hele bu yok oluştan bir takas değeri üretilebilecekse, buna barbarca bir akın olur. Bunun nedeni nedir?

Aptal Kelimesinin Esas Anlamı

İçinde alabalık yüzen bir nehir hayal edelim. Hepsini yakalarsak tüm alabalıklar yok olur ama her seferinde birazını yakalarsak sonsuza kadar kalırlar, çünkü üreyerek soylarını devam ettirebileceklerdir. Şimdi balıkçılığın nehrin hassas dengesini anlayan bir toplumun gelenek ve adetlerine göre değil de, piyasa toplumu kurallarına göre düzenlenmesi halinde yaşanacakları görelim.

Diyelim ki bir alabalığın takas değeri beş euro olsun. Eğer her balıkçı yalnızca kişisel kazanç dürtüsüyle hareket ediyorsa, her biri harcadığı emek ve zamanın takas değeri, bunlar karşılığında tuttuğu balıktan elde edeceği takas değerinden biraz daha fazlaya mal oluncaya kadar balık tutmaya devam edecektir. Peki geçen zamanın takas değeri nasıl belirlenebilir? Balıkçının balık tutarken geçirdiği her saat için yakınlardaki fabrikada çalışarak on euro kazanabileceğini farz edelim. Saatte iki alabalıktan biraz olsun fazlasını yakaladığı sürece fabrikada çalışmak yerine balık tutmak bu balıkçının yararınadır.

Balık tutmaya giden herkesin bildiği gibi, yakaladığın balık sayısı yakınlarda balık tutanların sayısı ve onların balık yakalama sıklığıyla ters orantılıdır. Basitçe ifade etmek gerekirse, balık tutan yalnız sensen, balık yakalamak çok daha kolaydır. Yalnızca ağını atıp her seferde beş ya da altı balık çekebilirsin. Ancak ne kadar çok balığa çıkarsan ve etrafında ne kadar çok balıkçı olursa balık tutmak o kadar zorlaşır, zira her başarılı avdan sonra bir balık daha azalacak ve kalan alabalıkları da daha fazla sayıda insan yakalamaya çalışacaktır.

Şayet yüz balıkçıdan oluşan bir topluluk halinde birlikte çalışsaydınız, her birinizin günde bir saat balık tutması ile toplamda iki yüz balık yakalamak ve bunları aranızda paylaşmak üzere anlaşabilirdiniz. Ancak piyasa toplumlarında, her girişimci balıkçı diğerleriyle rekabet eder ve bu gibi anlaşmalar rekabet ruhuna (hatta bazen ka-

nununa) aykırıdır. Mahalle barında bira içerken o yüz kişinin günde birer saat balık tutmak üzere kendilerini kısıtlaması teoride akla yakın görünse bile, pratikte her balıkçı en azından ikinci bir saat (ki bu kolayca üçüncü ve hatta fazlasına uzar) balık tutmaya yeltenir, balık tutulan her ilave saat en az iki alabalık yakalandığı sürece de bu kısır döngü devam eder.

Başlarda toplam yakalama sayısı büyük, yani iki yüz balıktan çok daha fazlası olabilir. Ancak kısa süre sonra yüz balıkçı birden balık tutmak için saatler harcadığından alabalık sayısı azalır, tükenme noktasına gelir. Bir noktada, anlaşmaya sadık kalsalardı günde sadece birer saatlerini harcayarak toplamda iki yüz alabalık tutabilecek balıkçılar, aynı miktar balık için gün boyu çalışmak zorunda kalırlar.

Bu, organize aptallığın parlak bir örneği değil midir? Ancak kâr dürtüsünü insan doğasının bir parçası saydığımızda başımıza gelecek olan budur, gerçekte piyasa toplumlarının görece yeni buluşundan ibaret kâr, davranışlarımızı belirleyen bir güç haline gelir. Bu durumda yalnızca Doktor Faustus ya da Doktor Frankenstein benzeri bir duruma düşme değil, bütün gezegeni yeni bir Paskalya Adası'na dönüştürme riskiyle de karşı karşıya kalırız. Alabalık örneği tahmin edebileceğin gibi buzdağının yalnızca görünen ucu. Şirket kârı peşinde koşmaya yönlendirilen sanayi holdingleri, çevreyi kirletmek ve sömürmek net takas değeriyle sonuçlanmaya devam ettiği sürece doğayı kirletmeyi sürdürecek ve gezegenimizi bizzat ürettiğimiz bir fırında kavrulmaya mahkûm edecekler.

Eski Yunan dünyasında ortak çıkarları merkeze koyarak düşünmeyi reddeden insanlara bencil, kendi çıkarına bakan anlamında *idiotis* denirdi. On sekizinci yüzyılda İngiliz araştırmacılar Eski Yunan metinlerine duydukları merakla *idiotis* kelimesine günümüzdeki "aptal" anlamını verdiler. Her iki manada da piyasa toplumlarımızın bizi birer "idiyot" haline getirdiğini söyleyebiliriz.

Özel Çıkarlar ile Gezegenin Çıkarları Bir Araya Gelebilir mi?

Kesinlikle! Aborijinler bunu gayet iyi becerdiler, işbirliğiyle bütün gün balık tutmak ya da avlanmaktan kurtulup boş zamanlarını ritüellere, hikâye anlatımına, resim yapmaya ve dinletilere ayırdılar. Yalnızca bireyler olarak değil, doğayla uyum içinde yaşamayı beceren bir toplum olarak da onlarla karşılaşan birçok İngiliz'i kıskandıracak düzeyde "sahici" refah elde ettiler.

Benzer şekilde Avrupa'da piyasa toplumlarının ortaya çıkması, her şeyin emtia haline gelmesi, ortak arazilerin özelleştirilmesi, takas değerinin deneyimsel değer karşısında galibiyet kazanması ve bireysel kârın ortak değer kavramı üzerindeki zaferi öncesinde insanlar doğaya hayatta kalması için ihtiyacı olan alanı vermeyi başarmışlardı. Feodal dünyanın aynı zamanda dayanılmaz zalimlik ve önyargılarla yüklü olması, çevreyle ilgili bu tespitimizi etkilemez.

Bugün gezegeni ve kendimizi kurtarma şansına sahip olmak istiyorsak, insanlığın deneyimsel değerlere verdiği önemi yeniden öne çıkaracak yenilikçi ve akılcı yöntemler geliştirmeliyiz zira hiçbir piyasa, öne çıkarmak şöyle dursun, bu değerleri algılayamaz bile. Belli düzeyde başarıya ulaşmış bir çözüm; kâr odaklı eylemleri sınırlandırmak, örneğin yasayla balıkçılara günde bir saatten fazla balık tutmayı yasaklamak. Ekvador 2008'de bir anayasa değişikliği yaparak yağmur ormanlarının korunma ve var olma haklarını anayasal güvenceye almıştı, üstelik karşılığında bir takas değeri olmadan. Bu, anayasa tarihinde bir ilktir.

Mal sahiplerinin faaliyetleri üzerinde bunun gibi kısıtlamalar ve vergilendirilmeler olması çok iyi, ancak asıl soru şu: Kanunlarımızı yazan, yöneten ve koruyan hükümetler üzerinde büyük etkiye sahip, aynı zamanda arazi, hammadde ve makinelerin de büyük çoğunluğunu elinde tutan güçlü azınlık bu kanunlara karşı koyduğu zaman,

gezegenin kaynaklarını korumayı nasıl toplumsal, ortak bir sorumluluk haline getirebiliriz?

Bu soruya alacağın cevap, sorduğun kişinin çıkarına bağlı. Eğer topraksız bir köylüye sorduysan, şöyle yanıtlayabilir: Mal sahiplerinin gezegenin üretken kaynaklarının nasıl kullanılacağına dair kontrolüne son vermenin yolu arazi, hammadde ve makinelerin özel mülkiyetini ortadan kaldırmaktır. Ortak sorumluluk ancak ortak mülkiyetle, yani yerel kooperatiflerle ya da ülke çapında, devlet eliyle mümkün olur.

Diğer taraftan, fazla arazi ya da makine sahibi azınlıktan birine sorarsan muhtemelen farklı bir cevap alacaksın. "Gezegeni kurtarmak için bir şeyler yapılması gerektiği konusunda hemfikiriz. Ancak gerçekten hükümetin bizim ortak çıkarlarımızın saf, temiz bir ürünü olduğunu mu düşünüyorsun? Hayır! Hükümet onu yönetenlerin, yani politikacılar ile bürokratların çıkarlarına hizmet eder, halkın çoğunluğunun ya da gezegenin çıkarlarına değil. Şu romantik kooperatif fikrine gelince, sen hiç herkesin öylece oturduğu, durmadan konuştuğu ve uğraşılan sorunların karmaşıklığı karşısında öylece kalakaldığı bir yapıyla sorunların demokratik yolla hallolduğunu duydun mu? Hayır, bu imkânsız. Oscar Wilde'ın bir zamanlar dediği gibi: 'Sosyalizmin sorunu insanın çok fazla akşamını alması.'"

"Öyleyse gezegenimizi nasıl kurtarmayı öneriyorsun?" Bu soruyu sorsaydın cevabı büyük ihtimalle aşağıdaki gibi olurdu.

Daha Çok Piyasa Lütfen!

Statükocular arazi, makine ve kaynakların özel mülkiyetini savunmak için şu tarz argümanlar geliştirirler: "Tabii, haklısın. Piyasa toplumunun gezegenin kaynaklarını yönetmekte başarısız olmasının nedeni kaynakların deneyimsel değeri varken, ancak takas değerlerinin olmaması. Çözüm onlara takas değeri *vermek*. Şu an alevler içindeki güzel ormanı ele alalım. Herkese ait olduğu için, kimseye

ait değil. Piyasa toplumumuzun ona gerektiği kadar değer vermeme nedeni kimsenin ondan takas değeri kazanmaması. Nehirdeki alabalık için de aynısı geçerli. Yakalanana kadar kimseye ait değiller, bu nedenle balıkçılar hoşlarına gittiği kadar balık yakalar, sonuçta balıkların kökü kurur ve balıkçılar da aptal durumuna düşer. Hatta atmosfer için bile aynısı geçerli, kimseye ait değil, bu yüzden hepimiz onu zehirleyene kadar kirletiyoruz. Kooperatif denetimi etkisiz, hükümet denetimi de verimsiz, taraflı ve otoriter olduğu için şu çözümü önerebilirim: Tüm bu değerli doğal kaynakları onlardan kâr yapabilecek birisine verirsen (mesela bana) onlara kesinlikle iyi bakılacaktır."

Gerçekten de nehir ve içindeki alabalıkların mülkiyeti özel olsaydı, sahipleri onları korumak için her türlü önlemi alırdı. Belki bir giriş ücreti ya da balık tutmak için saat başına ücret alır, balık tutmanın sınırlanmasını sağlayıp bu şekilde hem alabalığı hem de balıkçının emeğini korumuş olurdu. Atmosfer ve ormanlar için de aynısı geçerli, eğer mülkiyetleri özel olsaydı, sanayi tesisleri havaya zehir salmak, aileler de ormanda piknik yapmak için ödeme yapmak durumunda bırakılsaydılar, kaynağın ölçülü kullanımı sağlanırken mal sahibi de onların korunma ve sürdürülmesini garantilerdi.

"İyi ama bu feodalizm değil mi?" diye sorabilirsin. O zamanlar arazinin tamamı, içinde yaşayan hayvanlar, bitkiler ve insanlarla beraber aynı hükümdarın malı olurdu. Şimdi gezegeni kurtarmak için bize feodal sisteme dönmemiz mi söyleniyor? Piyasa toplumunu savunanlar, "Kesinlikle hayır," diyeceklerdir. "Piyasaya temelli çözümün güzelliği, başlangıçta kime verilirse verilsin bahsi geçen doğal kaynaklar alınıp satılmaya başladığında kaçınılmaz olarak onları en verimli ve kazançlı kullanabilenin elinde kalacaklar. Bu, onların sonsuza dek feodal bir despotun keyfi kaprislerine bağlı idare edilmesinden çok farklı."

Aslında, özel mülkiyet illa tek bir kişi ya da kurumun sahipliği anlamına gelmez. Nehirler, ormanlar ve atmosfer bu amaçla tasar-

lanmış piyasalarda küçük parçalar halinde binlerce farklı ortak tarafından kolayca alınıp satılabilir. Peki bir orman ya da gezegenin atmosferi nasıl parçalara bölünebilir? Tıpkı senin Apple ya da Ford gibi dev şirketlerde az miktarda hisse sahibi olabileceğin gibi, bu kaynakların sahipliği de hisselere bölünüp sahiplerine elde edilecek kazancın bir kısmını alma hakkı veren hisse senetleri ihraç edilerek yapılabilir.

Piyasa toplumunun deneyimsel değer yerine takas değerini tercih etmesi sonucu çevrenin yok edilmesini önlemek için, kalan deneyimsel değerlerin tamamının takas değerlerine çevrilmesi gerekliliği sana çelişkili gelebilir, ancak bu tür görüşler şu an çok revaçta.

Piyasa Çözümlerinin İronisi

Aslında doğayı emtialaştırma fikri teoride kalmıyor. Uygulaması bugüne kadar mütevazı ve çekingen olmasına rağmen, tartışmalardan galip çıkan ve hükümetler ile iş çevrelerinin hareketlerini bir süredir şekillendiren o. Örneğin hava kirliliğini çözmek için atmosferi özelleştirmek yerine, bazı hükümetler şu yola başvuruyor:

Her şirkete atmosfere belli bir miktar zehirli gaz yayma ve isterlerse bu hakkı başkalarına satma hakkı veriliyor. Yaratılan bu piyasada araç, enerji üreten, uçak uçuran ve tonlarca gazı atmosfere salma faaliyetleri yapan şirketler, zehirli duman çıkarma hakkını ihtiyacı olmayan şirketlerden, örneğin güneş enerjisi kullanan bir şirketten satın alabilirler. Taraftarlarına göre bu sistemin iki yönlü faydası var. İlk olarak, havayı hakları olan miktardan daha az kirleten firmalar bunun karşılığında ödüllendiriliyor çünkü havayı ne kadar az kirletirlerse ellerinde satacak o kadar çok kota oluyor ve o kadar çok para kazanıyorlar. İkincisi de, kotadan daha fazla kirleten firmanın ödeyeceği bedel güvenilmez politikacılar yerine, piyasada arz ve talep dengesi tarafından belirleniyor. Kulağa gayet zekice geliyor, değil mi?

Buradaki ironiye dikkat et: Bunun gibi bir piyasa çözümünü benimsemenin esas nedeni hükümetin güvenilmez bulunması, ancak bu çözümün işlemesi tamamen hükümete bağlı. Kirlilik kotasına kim karar verecek? Her çiftçi, balıkçı, fabrika, tren ya da aracın emisyonunu kim kontrol edecek? Kotayı aşanları kim cezalandıracak? Bu yapay piyasayı yaratma kabiliyeti yalnızca devlette, çünkü tüm şirketleri denetleme yetkisi yalnız devlette var.

Zengin ve nüfuzluların, entelektüel ve ideolojik destekçileriyle birlikte çevrenin özelleştirilmesini önermeleri hükümete karşı olduklarından değil; onlar sadece mülkiyet haklarını baltalayan ve şu an kontrol ettikleri süreçleri demokratikleştirmekle tehdit eden müdahalelere karşı çıkıyorlar. Eh, bu süreçte Dünya'nın hisselerini de kapatabilirlerse, ne âlâ!

Gerçek Demokrasi: Tek Pratik Çözüm

Sana bu kitapta ekonomiden bahsedeceğimi söylemiştim ancak şimdiye kadar fark ettiğin gibi politikasız ekonomi hakkında konuşmak mümkün değil.

Önceki bölümün sonunda, "Parayı politikadan çıkarabilirsin, ama politikayı paradan çıkaramazsın," demiştim; para arzının düzenlenmesi ve yönetiminin apolitik hale getirilmesi için atılacak her adım ekonomiyi nefessiz bırakacak ve bir kriz yaşanması durumunda toparlanmayı engelleyecektir. Tek çözümün para politikası kararlarının demokratikleştirilmesi olduğunu söyleyerek de bölümü sonlandırmıştım. Ondan da önceki bölümün sonundaysa, kendi yarattıklarımızın köleliğinden kurtulmak istiyorsak küçük ancak güçlü azınlığın acımasız muhalefeti karşısında nelerin yapılabileceğini sorduğumu hatırlıyorsun değil mi? Cevap benzerdi, tüm insanları robotların kısmi sahipleri yaparak teknolojiyi demokratikleştirmek.

Şimdi bu bölümde, aynı noktayı daha da ileriye taşıyarak rasyonel bir toplumun yalnızca para ve teknolojiyi değil, aynı zamanda

gezegenin kaynaklarını ve ekosistem yönetimini de demokratikleştirmesi gerektiğini savunacağım. Neden demokrasinin üzerinde bu kadar çok duruyorum? Çünkü Winston Churchill'in yarım ağızlı tespitine atıf yapacak olursak; demokrasi belki berbat, onu oluşturan insanlar kadar kusurlu, verimsiz ve yozlaşmış bir yönetim şeklidir, ancak yine de tüm alternatiflerinden daha iyidir.

Senin zamanına iki karşıt görüşün büyük mücadelesi damga vuracak: "Her şeyi emtialaştır!" ve "Her şeyi demokratikleştir!" Zengin, güçlü kişi ve kurumlar tabii ki birinciden yana, seni dünyamızın sorunlarının çözümünün emek, arazi, makine ve çevrenin emtiaya dönüştürülme sürecinin hızlanması ve derinleşmesinden geçtiğine ikna etmeye çalışıyorlar. Bense bu kitap boyunca "Her şeyi demokratikleştir!" görüşüne çıkan bir yol izlemeyi tercih ettim. Tercih senin. Ben gittikten çok sonra da bu iki görüşün çarpışması senin geleceğini tayine devam edecek. Eğer bu gelecek üzerinde söz sahibi olmak istiyorsanız, sen ve akranların konu üzerinde derinlemesine düşünmeli, bakış açınızı belirlemeli ve başkalarını görüşlerinize ikna edecek sağlam argümanlar üretmelisiniz.

Bu büyük çatışmada tarafsız gibi davranmak istemiyorum, o nedenle şunu söyleyeceğim: Emtialaştırma asla çözüm olmayacak. Piyasalar, bir şehirdeki kahve dükkânlarının sayısını belirlemek ya da genel olarak Radford'un kampında gördüğümüz gibi değişik zevklere sahip alıcılar arasında farklı malların dağılımını kararlaştırmak gibi sorunları çözmede son derece etkilidir. Ancak bu kitap boyunca göstermeye çalıştığım gibi para, işgücü ve robotların yönetimi söz konusu olunca *berbattırlar*. Çevreye gelince, piyasa temelli çözüm bu noktada piyasaların en kötü yanlarını devlet müdahaleciliğinin sakıncalarıyla birleştirir.

"Pekâlâ," diyeceksin. "'Her yerde piyasa' çözümünü reddedip yerine 'Her yerde demokrasi' alternatifini koyuyorsun. Ama senin demokrasin gezegeni nasıl kurtaracak, robotları bizim için çalışır hale getirecek ve paranın düzgünce işlemesini sağlayacak?" Ne güzel bir

soru! Bu soruyu hakkıyla yanıtlamak için koca bir kitap daha yazmak gerekir, sana bir ipucu verirsem belki bir gün o devam kitabını da sen yazarsın.

Hem piyasalarda hem de demokrasilerde oy kullanırız. Seçimlerde bir parti ya da fikir ne kadar çok oy alırsa, siyasal süreçte o kadar söz sahibi olur. Piyasalar da benzer şekilde işler. Belli bir dondurmayı satın aldığın zaman o dondurma üreticisine ürününün para harcamaya değecek kadar değerli olduğu mesajını verirsin, tıpkı o dondurma için oy veriyormuş gibi. Eğer kimse satın almazsa, şirket onu üretmeyi durduracaktır. Eğer senin gibi çok sayıda çocuk kendi paralarıyla ona oy verirse, şirket daha da çok üretecektir.

Ancak bu iki çeşit oy arasında derin bir fark var. Demokraside yalnızca bir oyumuz var. Bu *isegoria*, yani değişik görüşlere eşit ağırlık verme erdemi için gerekli ön koşuldur. Piyasalardaysa kişinin oyu, servetine bağlıdır. Ne kadar çok sterlin, euro, dolar ya da lira sahibiysen, onları harcadığın piyasada o kadar ağırlık sahibi olursun. Bir şirketteki hisse senetleri için de durum aynıdır. Eğer bir şirkette %51 hisseye sahipsen, geri kalan %49'u binlerce insan elinde tutsa dahi mutlak yönetici sensin.

Şu görüşü öne sürebilirsin: "Hepimiz aynı gezegende yaşıyoruz, dolayısıyla aynı gemide olduğumuza göre Dünya adındaki bu uzay gemisi için en iyi olanı zenginler dahil herkes istemez mi?" Şu örnek üzerinden gidelim: İnsan türü olarak günümüzde sera gazı emisyonunu keskin bir biçimde azaltmak ile kutup buzullarının erimesine ve deniz seviyesinin yükselmesine izin vererek Bangladeş ve Maldivler gibi deniz seviyesindeki sahil bölgelerinde milyonlarca insanın ev ve arazilerinin kaybını izlemek arasında bir seçim yapmak zorundayız. Şimdi atmosferi özelleştirdiğimizi varsayalım; karar verici konumdakiler servetleri sayesinde deniz seviyesindeki yükselmeden asla etkilenmeyecek, ancak emisyonu azaltırlarsa kârlarını, hatta belki işlerini kaybedecek durumda olsunlar. Sence bu durumda söz hakkının hisse çoğunluğuna sahip kişilerde olması, ama ev

ve çiftlikleri yükselen sular altında kalarak yok olacak insanların söz hakkının olmaması adil mi? Şimdi hissedar oylamalarının neden gezegeni asla demokrasi gibi korumayacağını görüyor musun?

Demokrasilerimizin kusurlu ve yer yer yozlaşmış olduğu gerçeği, son tahlilde eylemlerimizin kitlesel ölçekte aptal virüsler kadar anlamsız olmaması için demokrasinin hâlâ tek şansımız olduğu gerçeğini gölgelemez. Ajan Smith'in yanıldığını kanıtlamak için tek umudumuz da bu.

Sonsöz

Bu kitap boyunca ekonomi üzerine yazmaya devam ederken tek korkum, "Babam bunları umursamadığımı görmüyor mu?" diye düşünmendi. Yaralı egomu bir kenara bırakırsak, korkumun altında daha büyük bir endişe yatıyordu. Çoğu insanın toplumu mercek altına almaya zamanı yok, ya da en azından öyle düşünüyorlar. Aslında sadece huzurla hayatımızı sürdürmek, dostlarımızla zaman geçirmek ve piyasa toplumunun sağladığı zevklerin tadını çıkarmak istiyoruz. Belki de bu ve buna benzer kitaplar iyi ihtimalle dikkat dağıtıcı ya da yetersiz birer çaba, kötü ihtimalle de hayatın tadını çıkarmanın önünde birer engel.

Bu itiraza piyasa toplumlarının gerçek keyif üretmekte kötü olduğunu, piyasa toplumunun aslında kederli ve sıkıntılı bir yer olduğunu söyleyerek doğrudan cevap verebilirdim. Ancak öyle yapmayacağım. Bunun yerine dikkatini son bir kez toplamanı ve benimle bir fikir deneyine katılmanı rica edeceğim.

Kaçış Kapağı

Arkadaşımız deli biliminsanı Kostas'ın EAYFADDEME adlı bir süper bilgisayar tasarlayıp yaptığını hayal edelim: *Eristik ve Algoritmik*

Yolla FAyda ve Deneyimsel DEğer Maksimize Edici. EAYFADDEME *The Matrix*'teki insanlığı köleleştirmek ve sömürmek için tasarlanmış düşman makinelerin tam tersi, bizim sadık hizmetkârımız olma amacıyla tasarlanmış üst düzey bir keyif makinesi.

EAYFADDEME beyin dalgalarını yüzde yüz doğruluk payıyla okuyarak neyi sevdiğini ve neden rahatsız olduğunu mutlak bir kesinlikle tespit edebiliyor. Daha sonra da içindeyken sanallığına dair hiçbir ipucun olmayan, sana özel ve *senin standartlarında* mümkün olanın en iyisi bir sanal dünya yaratıyor. En önemlisi, arzu ve güdülerimizi asla kendi sanal dünyasına uydurmak için değiştirmeyip bizim arzularımız, hassasiyetlerimiz, hayallerimiz ve prensiplerimiz doğrultusunda, onlarla mükemmel uyum içinde bunu yapabiliyor.

Şimdi, önümüzdeki mayıs ayında Kostas'ın sana doğum günü hediyesi olarak havalı görünen bir fosforlu kalem aldığını farz edelim. Sana bu kalemi herhangi bir duvara büyük bir kare ya da daire çizmek için kullanabileceğini ve daha sonra tıpkı Harry Potter ve arkadaşlarının 9¾'nolu platformdan trene binmeleri gibi duvardan diğer tarafa atlayabileceğini söylüyor. Diğer tarafta ne var?

Diğer taraf, EAYFADDEME tarafından senin için özel yaratılmış bir sanal dünya. Normal hayattaki angaryaların, sıkıntıların, üzüntülerin, hatta babanın anlattığı can sıkıcı hikâyelerin hiçbirinin olmadığı, sınırsız bir zevk diyarı seni bekliyor. Sen maksimum deneyimsel mutluluk içine dalarken, diğer tarafta bedeninin bakımını talimatlarını EAYFADDEME'den alan bir tıbbi android ekibi üstlenecek ve vücudunun en sağlıklı şekilde kalmasını sağlayacak.

Delikten geçer miydin? "Tabii!" dediğini duyar gibiyim.

Ancak, "Dur bakalım!" diye atılıyor Kostas. "Eğer duvardan geçersen geri dönemezsin. Hayatının geri kalanını EAYFADDEME'nin sağladığı mükemmel dünyada geçirmen gerekir."

İşte soru bu: *Sonsuza dek* duvarın içinde kalır mıydın?

Doyumun Ötesinde

Kararın aksi yönde olursa, senin için önemli olan tek şeyin isteklerinin karşılanması olduğu görüşünü reddedersin. Aynı zamanda neden böyle davrandığını açıklamakta güçlük çekebilirsin. Belki de şu anki gerçekliğine, hatta belki babana bile veda etme düşüncesi sana çok ağır geldi. Safi mutluluk dolu bir yaşam olasılığı, *tüm bunların hepsini* geride bırakma düşüncesinin ruhuna doldurduğu tasayı uzaklaştırmak için yeterli değil.

Peki ya Kostas EAYFADDEME'yi programlayıp seni sanal dünyana, sen farkına varmadan gönderseydi? Ya EAYFADDEME'nin sahibi şirket bunu gezegendeki her insan için sessizce organize etseydi? Mutluluk, tatmin, neşe bakımlarından yaşadığımız kayda değer iyileşme haricinde hiçbirimiz hiçbir şeyin farkında olmazdık.

Bunu cennet olarak mı nitelerdin, yoksa *The Matrix*'te Neo ve yoldaşlarının kurtulmaya çalıştığı, özü itibarıyla bir cehennem mi? Eğer bu görüntü senin de benim gibi içini tiksintiyle ürpertiyorsa anlaştık demektir: İsteklerin gerçekleşmesi çok önemli olsa da, her şey değildir.

Öyleyse bir an durup EAYFADDEME'nin bizim için yaratmaya çalıştığı dünyanın nesinin yanlış olduğunu soralım. Başka bir ifadeyle, isteklerimizin gerçekleşmesi ile gerçek mutluluk arasındaki fark nedir? Doğru, arzularımız gerçekleşince mutluluk duyarız, en azından bir süreliğine. Bu da iyi bir şeydir. Ancak, İngiliz felsefeci ve iktisatçı John Stuart Mill'in 1863 yılında yaptığı uyarıya kulak verirsek: "Tok bir domuz olmaktansa aç insan olmak, keyfi yerinde bir budala olmaktansa huzursuz Sokrates olmak yeğdir. Budala ya da domuz farklı görüşteyse, bu sadece hikâyenin kendi taraflarını bildikleri içindir." Başka bir deyişle cehalet mutluluk olabilir (EAYFADDEME'nin vaat ettiği mutluluk ise onsuz imkânsızdır), ama gerçek mutluluk daha çok bunun karşıtını gerektirir.

Gördüğün gibi mutluluğu aramak altın aramak gibi değil. Al-

tın bizim kimliğimizden, daha önemlisi, onu çıkarmak için kazarken kime dönüştüğümüzden bağımsızdır. Parlayan şeyin gerçek altın olup olmadığını saptamak için basit kimya testleri vardır. Gerçek mutluluk arayışındaysa böyle bir şey yoktur. Dolayısıyla EAYFADDEME'nin yapabileceği tek şey, ona daldığımız zaman sahip olduğumuz tercihleri bize geri yansıtmak olacaktır. Oysa gerçek mutluluğun olası olduğu, başarılı bir hayat bir "oluş" sürecidir (eski Yunanlar buna "gelişme" anlamında *eudaimonia* derlerdi), bu süreçte karakter ve düşüncelerimiz, dolayısıyla da tercih ve arzularımız sürekli evrilir.

Gençlik fotoğraflarıma bakınca o zamanlar takıntı haline getirdiğim şeyleri, tercihlerimi ve zihnimi meşgul eden düşünceleri hatırlayıp irkiliyorum. Daima *o tercihlere* hitap eden bir evrende yaşamak ister miydim sence? Emin ol istemezdim.

Peki karakter ve arzularımızın gelişimini neye borçluyuz? Kısa cevap, çatışmalara... Evet, karakterimizi dünyayla çatışmamıza ve onun tüm taleplerimizi derhal yerine getirmeyi reddetmesine, aynı zamanda buna eklenen ve "X'i istiyorum ama onu istemeli miyim?" şeklini alan iç çatışmalarımıza borçluyuz. Engellerden, kısıtlamalardan nefret etsek de, asıl amaçlarımızı sorgulama yolunu açtıkları için bizi özgürleştirdiklerini göz ardı edemeyiz. Başka bir deyişle hakiki mutluluk içerisinde memnuniyet kadar memnuniyetsizlik de barındırmadan mümkün olamaz. Memnuniyetin kölesi olacağımıza, memnuniyetsiz olma özgürlüğüne sığınabiliriz.

Özgürlüğe ve özerkliğe bel bağlayan iç ve dış çatışmalar, gelişmemizin anahtarıdır. Bize hizmet etmek gibi iyi niyetli ve soylu bir amaçtan doğmuş olsa da EAYFADDEME bize yalnızca kendi kendimize hapsolduğumuz, donmuş tercihlerimizin diktası altında ezilen benliğimizi büyütüp geliştiremediğimiz bir distopya sunabilir.

Bu anlatılanların ekonomi hakkındaki bir kitapta ne işi var? Amacım, piyasa toplumunun başarmaya çalıştığı şeyin EAYFADDEME'nin yapılış amacından farksız olduğunu göstermek:

"İsteklerinizi karşılamak". Etrafımızdaki kitlesel mutsuzluğa bakarsak piyasa toplumunun bu hedefe ulaşmaktan çok uzakta olduğunu görebiliriz. Sorun, ekonomimizin kendi hedeflerine ulaşamaması gerçeği bir yana, bu hedeflere *asla ulaşılamamasının* hepimiz için çok daha iyi olması.

Özgürlük ve Alışveriş Merkezi

Amerikan yazar Henry David Thoreau'nun bir zamanlar yazdığı gibi, mutluluğun anahtarı onu aramamaktır. O rengârenk bir kelebek gibidir: "Ne kadar kovalarsan senden o kadar uzağa kaçar. Ancak dikkatini diğer şeylere verirsen gelip yavaşça omzunda duracaktır." İçten içe onu istesek de mutluluk hedeflememiz gereken amaç değilse, amacımız ne olmalı? Bunun yanıtını kendin bulmalısın, ancak sen bunun üzerine düşünürken bazı fikirlerimi paylaşabilirim.

Beni her şeyden çok kızdıran ve dehşete düşüren şey, ne olduklarını bilemediğim insan ya da kuvvetlerin oyuncağı olma düşüncesidir. Çoğu insanın böyle hissettiğini düşünüyorum, muhtemelen bu nedenle *The Matrix* ve *V for Vendetta* gibi filmler bu kadar popüler oldu; fikri hür, özgür ve özerk bireyler olma ihtiyacımıza seslendiler. En kötü esaret, zincirlerine tapan ve efendilerine onlara hizmet etme şerefini bağışladığı için teşekkür üzerine teşekkür eden beyni yıkanmış moronların esareti olsa gerek.

Piyasa toplumlarımız harikulade makineler, inanılmaz servetler, ağır yoksulluk ve borç dağlarıyla birlikte, kendini yeniden üretebilmesi için gereken arzu ve davranışları da içimizde üretir. Buna mükemmel örnek alışveriş merkezidir. Mimari, tasarım, müzik; her şey zihni uyuşturmak, özgünlük ile yaratıcılığı bastırıp onun yerine içeri girdiğimizde uygun adımlarla koridor ve dükkânlar arasında dolaşıp sonunda ellerimiz içeri girerken almaya niyetli olmadığımız gibi aslında istemediğimiz ve ihtiyaç duymadığımız şeylerle dolu ayrılmamız için tasarlanmıştır. Bunu bildiğim için AVM'lerden

nefret etmekten kendimi alamıyorum. Beni oraya göndereceğinize Matrix'e ya da EAYFADDEME'ye gönderin daha iyi!

AVM'lerden başka beyin yıkama aygıtları da vardır. Bir tanesi kitle iletişim araçlarıdır, amaçları oligarşinin kendimizin ve gezegenimizin çıkarlarına aykırı siyasi kararlarına kitlesel rıza üretmektir. Bir diğeriyse ideolojik beyin yıkamanın en etkili şekli olan ekonomidir.

İdeoloji

"Öyleyse bu hükümdarlar, tarımsal fazlalığı diledikleri gibi dağıtırken çoğunluk tarafından rahatsız edilmeden iktidarda kalmayı nasıl başarıyorlardı?" Bu soruyu kitabın başlarında, birinci bölümde sormuştum. Yanıtım da şuydu: "İnsanların çoğunun yalnızca hükümdarlarının yönetme hakkına sahip olduğuna içtenlikle inanmasını sağlayacak bir ideoloji geliştirmişlerdi."

Bu Mezopotamya'da da böyleydi, günümüzde de böyle. Her hükümranlığın bir anlatıya, temel etik değerlere yaslanarak hem kendisinden şüphelenenleri cezalandırmakla tehdit edecek hem de kendini haklılaştıracak ve meşrulaştıracak bir hâkim ideolojiye ihtiyacı vardır. Örgütlü dinler asırlar boyu bunun gibi anlatıları sağlamış, yönetenlerin gücüne payanda olacak karmaşık batıl inançlar geliştirerek onların despotik güçlerini ve bunların mümkün kıldığı soygun ve vahşeti, dünyanın ilahi iradeyle güvenceye alınmış doğal düzeniymiş gibi göstermişlerdir.

Piyasa toplumları ortaya çıktıkça din arka planda kaldı. Fen bilimlerinin doğuşu Sanayi Devrimi'ne kadar uzanan ilerlemeyi başlatırken bir yandan da ilahi düzene duyulan inancın, adı üzerinde sadece bir inanç olduğunu gösterdi. Yönetici sınıfın kendilerini meşru göstermek için yeni bir anlatıya ihtiyacı vardı, piyasa toplumlarının toplumun doğal hali olduğunu ve en meşhur kurucu babaları Adam Smith'in tabiriyle "görünmez bir el" tarafından yönetilirce-

sine işlediğini ispat etmek için, fizikçi ve mühendislerin kullandığı matematiksel yöntem, teori ve denklemlerden yararlandılar. Ortaya koydukları bu ideolojinin, bu yeni seküler dinin adı "ekonomi"ydi.

On dokuzuncu yüzyıldan beri kitap ve makaleler yazan, şimdilerde televizyon, radyo ve internette sıkça görünen ekonomistler piyasa toplumunun havarileri oldular. Normal insanlar onları okuduğu ya da dinlediği zaman sıkça şu sonuca varıyorlar: *Ekonomi, onu anlama zahmetine girmek için fazla teknik ve sıkıcı.* İyisi mi *uzmanlarına* bırak*ayım.* Oysa ortada gerçek anlamda bir uzman yoktur ve ekonomi ekonomistlere bırakılamayacak kadar önemlidir. Bu kitapta gördüğümüz gibi, dünyevi konulardan derin mevzulara, ekonomik kararlar hayatımızdaki hemen her şeye yön vermekte. Bugün ekonomiyi "uzmanlarına" bırakma fikri, ortaçağda yaşayanların servetlerinin yönetimini ilahiyatçılara, kardinallere ya da engizisyon mahkemesi üyelerine bırakmalarıyla aynı şey: Berbat bir fikir.

Sana neden iktisatçı olduğumu hiç söylemiş miydim? Çünkü ekonomiyi uzmanlarına bırakmayı reddettim. İktisatçıların teori ve matematiğini daha iyi kavradıkça da büyük üniversitelerde, televizyon ekranlarında, bankalarda ve maliye bakanlığında boy gösteren sözde uzmanların bilip bilmeden konuştuklarını daha iyi anladım. İçlerinde en parlak olanları, bu kitapta tasvir edilen emek, para ve borç ilişkilerini denklemin dışında tutmak kaydıyla çözülebilecek parlak(!) modeller yarattılar, onları piyasa toplumları için anlamsız hale getirdiler. Geri kalanlar, özellikle de ikinci sınıf ekonomi yorumcuları ise yalnızca taptıkları birinci grup ekonomistlerin modellerini dahi anlamamakla kalmadılar, bu eksiklerinin umurlarında olmadığını da gösterdiler.

Bu ekonomi uzmanlarının ekonomi hakkındaki konuşmalarını dinlerken antik çağlardan kalma kâhin ya da büyücüler konuşuyormuş gibi gelirdi, bu da rastlantı değil. 1930'larda İngiliz antropolog E. E. Evans-Pritchard Afrika kabilesi Azande üzerinde çalışmak

için bir süre onlarla yaşadı. Bu sırada tıpkı eski Yunanların Delphi Kâhini'ne gitmeleri gibi, Azandelerin kâhinlerinin kehanetlerine büyük önem verdiklerini gözledi. Ancak bu kehanetlerin çoğu zaman yanlış çıktığını düşününce, kâhinlerin kabile üzerindeki sarsılmaz otoritelerini nasıl sürdürdüklerini merak etti. Evans-Pritchard'ın Azandelerin kâhinlerinin yanılmazlığı hakkındaki değişmez inançlarına getirdiği açıklama şöyle: "Azandeler de bizler gibi kâhinlerin kehanetindeki yanlışların açıklanmaya muhtaç olduğunu görüyorlar, ancak mistik kavramlara o kadar saplanıp kalmışlar ki yanlışı belirtmek için de onları kullanmak zorundalar. Yaşananlar ile bir mistik kavram arasındaki çelişki, başka mistik kavramlara başvurularak açıklanıyor."

Günümüzün ekonomi uzmanlarının durumu da bundan farksız. Ne zaman genellikle olduğu gibi bir ekonomik olayı tahmin etmede başarısız olurlarsa, önce tam da onları yanıltan mistik ekonomik kavramlardan medet umuyorlar. Zaman zaman öncekilerin başarısızlıklarını açıklamak için yeni kavramlar türetildiği de oluyor. Örneğin, "doğal işsizlik" kavramı piyasa toplumlarının tam istihdam yaratma konusundaki başarısızlığı kadar, uzmanların bu başarısızlığı açıklamaktaki başarısızlığını da açıklamak için yaratılmıştı. Genellersek işsizlik ve düşük ekonomik faaliyet yetersiz rekabetin kanıtı olarak görülmüş ve bunlarla "deregülasyon" adındaki sihir, yani bankacıların ve oligarkların hükümet kısıtlamalarından serbest bırakılması yardımıyla savaşılması gerektiği savunulmuştu. Eğer deregülasyon işe yaramazsa, daha fazla özelleştirme kesin yarayacaktır. Bu da olmazsa suç kesin emek piyasasındadır, bu piyasa işçi sendikalarının ve sosyal güvenlik yardımlarının engellemelerinden kurtarılmalıdır. Süreç bu şekilde devam eder.

Bugünün uzmanları sence Azande kâhinlerinden tam olarak ne kadar farklı?

Denklemlerle Teoloji

Birçok kişi sana babanın ağzından çıkanı duymadığını, ekonominin bir *bilim* olduğunu söyleyebilir. Tıpkı fiziğin doğayı tanımlamak için matematiksel modeller kullanması gibi, ekonomi de ekonominin işleyişini açığa çıkarmak için matematiksel modeller kullanacaktır. Oysa bu saçmalıktan ibarettir.

Ekonomistler güzel matematiksel modeller ve bir dolu istatistiksel araç ve veri kullanırlar, ancak bu onları en azından fizikçiler ya da diğer biliminsanları gibi birer biliminsanı yapmaz. Doğanın tüm tahminlere tarafsız yargıçlık eden fizik biliminden farklı olarak, ekonomi asla tarafsız testlere tabi tutulamaz. Herhangi bir bilimsel deney amacıyla, içinde ekonomik şartların yeterince sıkı kontrol edilip tekrarlandığı bir laboratuvar yaratmak zordan öte imkânsızdır; örneğin kimse 1929 yılında ABD hükümeti kemer sıkmak yerine para basıp yoksullara dağıtsaydı olayların nasıl gelişeceği, ya da iflas etmiş Yunan devleti 2010 yılında o güne kadar uygulanmış en sert kemer sıkma politikalarını içeren tarihteki en büyük borcu almayı kabul etmeseydi neler olacağı gibi sorunlara güvenilir yanıtlar veremez. Matematiğe başvurduğu için kendisinin de biliminsanı olduğunda ısrar eden ekonomistin, gökbilimciler gibi bilgisayarlar ve karmaşık çizelgeler kullandığı için onlar kadar bilimci olduğunu iddia eden astrologdan farkı yoktur.

Ekonomist dostlarım tahmin edebileceğin gibi onlara bir tercihle yüz yüze olduğumuzu söylediğim zaman bana tavır alıyorlar: Ya astrologlar gibi biliminsanıymışçasına davranmaya devam edebiliriz ya da ne kadar zekice ve mantıklı argümanlar öne sürerse sürsünler asla hayatın anlamını kesin olarak bilemeyecek felsefecilere daha çok benzediğimizi kendimize itiraf ederiz. Ancak birer dünyevi felsefeci olduğumuzu itiraf ettiğimizde, biliminsanıymış gibi davranarak meşruiyetini sağladığımız piyasa toplumunun yönetici sınıfı tarafından bu denli cömertçe ödüllendirilmeye devam etmemiz biraz güç...

Arşimet Atılımı

Kostas'ın sana sunduğu EAYFADDEME'yi reddettiğine göre sana ne sunulabilir? Alışveriş merkezlerinde deneyimleyebileceğin, beşinci sınıf EAYFADDEME simülasyonları mı? Statükoya başkaldırı mı? Yoksa ziyadesiyle kusurlu dünyamızda kendine bir yer açmak mı? Buna sen karar vereceksin.

Hangi yolu seçersen seç, sana yanında şunu götürmeni salık verebilirim: İlk biliminsanlarından Arşimet'e ait olan, yeterli mesafe verildiğinde hiçbir şeyin imkânsız olmadığı fikri. "Bana basabilecek bir yer ve yeteri uzunlukta bir kaldıraç verin, Dünya'yı yerinden oynatayım," demiş. Tüm baskı ve kontrol sistemleri bizi hikâyeler ve boş inançlarla sarmalayarak iş görür, hedefleri bunların ötesini görmemizi engellemektir. Gerçekten de bazen birkaç adım geri çekilmek, onları dışarıdan inceleme fırsatı yaratmak, aslında ne kadar kusurlu ve gülünç olduklarını fark etmemizi sağlar. Bu farkındalık da bizi gerçekle temas halinde tutar. Sanırım bu nedenle EAYFADDEME'nin dünyasını reddettin, çünkü bir kere o dünyaya girseydin artık o Arşimetçi bakış açısını edinmen imkânsızlaşırdı.

Hiçbir zaman EAYFADDEME kadar etkili ve mutluluk verici şekilde olmasa da, piyasa toplumu da bize pek çok temelsiz inanç aşılar. Böylelikle kendisini bizim yaratıcılığımız, ilişkilerimiz, insanlığımız ve şüphesiz gezegenimizin geleceği pahasına yeniden üretmiş olur. İster davranışını piyasa toplumu ihtiyaçlarına uydur, ister toplumsal yapının nasıl olması gerektiği konusundaki fikirlerini topluma empoze edecek kadar inatçı ol, bu Arşimet atılımını gerçekleştirmek (yani zaman zaman toplumumuzun norm ve inançlarına zihnen mesafe koymak) hayati önem taşır.

Doğduğunda adını Xenia koymayı çok istemiştim çünkü bu sözcük Yunanca *xenos*'tan (yabancı, ecnebi) gelir ve "yabancılara gösterilen iyilik" olarak tercüme edilir. Bu ismin cazibesi kısmen kendi ülkeni ve toplumunu görmenin en iyi yolunun ona dışarıdan

birinin, bir sığınmacının gözünden bakmak olduğu inancımdan geliyor. Bedenen seyahat edemiyorsan da zihnen daima çok uzak yerlere gitmeye çalış, ancak bu sayede dünyayı hakkıyla tanıyabilirsin. Bu tutumun sana özgürlüğünü koruma şansı verecektir. Ve büyüyüp dünyada kendine yol açarken özgür bir ruh olarak kalabilmen için, nadir bulunan ama hayati bir özelliği, ekonominin işleyişini bilme ve şu çok değerli soruya cevap verebilme becerinden doğan özgürlüğü koruman şart: "Çevremdeki düzende ve ötesinde kim kime ne yaparak yaşamını sürdürüyor?"

Evet, bu kadar yeter! Bana yeterince katlandın. Tam bir daire çizerek yeniden neden bazıları bu kadar çok şeye sahipken diğerlerinin çok azına sahip olduğu sorusuna geri döndüğümüze göre, zamanını boşa harcadığımı söyleyebilirsin. Cevap olarak sana sadece çok sevdiğim şu dörtlüğü sunabilirim:

Keşiflerin ardı arkası kesilmemeli
Ve her birinin sonunda
Başladığımız yere varmalı
Ve orayı ilk kez tanımalı. [1]

[1] Amerikalı şair T.S. Eliot'ın ünlü "Little Gidding" şiirinden alıntı (ed.n.)